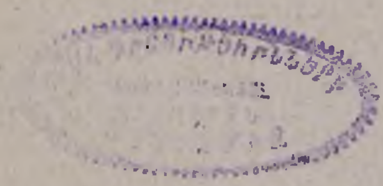
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Ավետիսյան Հ. Ս., Գալոյան Գ. Ա., Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Մ., Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1984

ՀԱՏՈՐ II

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ՖԵՈԴԱԼԻԶՄԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երեմյան Ս. Տ. *(պատ. խմբագիր)*, Առաքելյան Բ. Ն. *(պատ. խմբագիր)*
Արևշատյան Ս. Ս., Բարթիկյան Հ. Մ.,
Դանիելյան Է. Լ., Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն.

ԴՄԴ 63. 3(2Հ) 1
Հ 24

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հ 24 Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ Պատմ. ին-տ. խմբ. կոլեգիա՝ Ծ. Պ. Աղայան, Բ. Ն. Առաքելյան, Հ. Ա. Ավետիսյան, Գ. Ա. Գալոյան, Ս. Տ. Երեմյան և ուրիշ.— Եր.։ ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984։

Հ. 2. Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, 691 էջ, 6 քարտեզ, 34 թերթ նկ.։

Հատորն ընդգրկում է Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմությունը (III—IX դդ.)։ Արտացոլված են ստրկատիրական հարաբերությունների քայքայման ու անկման պատմությունը, ֆեոդալական հարաբերությունների հաղթանակն ու տիրապետությունը։

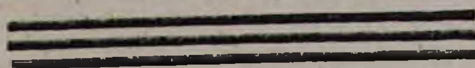
Լուսաբանվում են Արշակունիների թագավորության շրջանը, պարսկարյուզանդական և արաբական տիրապետությունը, տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային կյանքը։ Քննության են առնված օտար նվաճողների քաղաքականությունը և նրա կործանարար հետևանքները հայ ժողովրդի համար, նրա դարավոր ազգային-ազատագրական պայքարը օտար նվաճողների դեմ։

Առանձին բաժին է նվիրված հայ ժողովրդի մշակույթի պատմությանը՝ հայոց գրերի ստեղծմանը, գիտությանը, արվեստին։

0505040000
Հ————————23—80
703 (02)—84

ԴՄԴ 63. 3 (2Հ) I
9 (С 43) I

ԲԱԺԻՆ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ V-VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԲԱԺԻՆ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ V—VII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԻՑ ՀԵՏՈ։ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՃՆՇՄԱՆ ՍԱՍՏԿԱՑՈՒՄԸ

1. ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Հայաստանում թագավորական իշխանության անկումից հետո «իշխանությունն անցավ հայոց նախարարներին,— գրում է Եղիշեն,— որովհետև թեպետև հարկը պարսից արքունիքին էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ»[1]։

Իրականում նախարարական Հայաստանը, որտեղ Վռամ Ե Գոռը կառավարիչ էր նշանակել Վեհմիհրշապուհ մարզպանին[2]*, դառնում էր սասանյան պետության վարչական միավորումներից մեկը մարզպանի իշխանության ներքո։ Պարսից արքունիքը վաղ թե ուշ ձգտելու էր խախտել նախարարների արտոնյալ վիճակը, կոտրել հայ ժողովրդի դիմադրությունը և իրավական-վարչական տեսակետից երկիրը ձուլել այլ պարսկական վարչական միավորների հետ։ Այդ խիստ բացասական հետևանքներ էր ունենալու երկրի համար։ Սակայն առայժմ Սասանյանները նախարարների և հայոց եկեղեցու հանդեպ վարում էին հանդուրժողական քաղաքականություն։*

Ի հատուցումն այն գործակցության, որ Արտաշեսի գահընկեցության հարցում հայ նախարարները ցույց տվեցին Վռամ Ե Գոռին (421—439), պարսից արքան նրանց հայրենիք վերադարձրեց մեծ պատիվներով[3]*։ Ինչպես Եղիշեն է ասում, «աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի (Գ) թագավորության սկզբից մինչև Վռամի որդի արքայից արքա Հազկերտի (Բ) երկրորդ տարին»*[4]*, այսինքն՝ 383—440 թթ.։ Հռետորական բնույթի այս հաղորդումն, անշուշտ,*

---

1 «Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածեալ բաղդատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1957։ Առաջին յեղանակ, ժամանակ, էջ 6։ «Եղիշեի Վարդանանց պատմությունը», թարգմանություն և ծանոթագրություններ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1958, Ա գլուխ, աշխ. թարգմ. էջ 13։ Տե՛ս նաև՝ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հ. Բ, մ. Ա, էջ 285—287։

2 Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 287։

3 «Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչեան և Ստ. Մալխասեանց, Տփղիս, 1904, Ա, ժգ։ Աշխ. թարգմ. տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն և Թուղթ Վահան Մամիկոնյանին, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Բագրատ Ուլուբաբյանի, Երևան, 1982 (այսուհետև՝ աշխ. թարգմ.), էջ 59։

4 Եղիշե, Ա (աշխ. թարգմ., էջ 13)։

պետք է որոշ վերապահությամբ ընդունել, քանի որ Եղիշեն նշված ժամանակները համեմատում է Հազկերտ Բ-ի օրոք ստեղծված ծանր դրության հետ։ Բացի այդ Սասանյանները ձգտում էին կաթողիկոսական պատիվը տալ Լուսավորչի տան մրցակիցներին կամ ստորին հոգևորականների, որը խախտում էր հայ եկեղեցու կազմակերպչական հիմքերը։

Սասանյաններին ենթակա Հայաստանի մասն իրենից ներկայացնում էր մեծ և փոքր նախարարական տիրույթների համակարգ։ Նախարարության գլուխ էր կանգնած նախարարը, որը համարվում էր «տէր» կամ «տանուտէր», ուստի նրա իշխանության ներքո գտնվող տարածքը կոչվում էր «տէրութիւն» կամ «տանուտէրութիւն»։ Այդ իշխանությունները իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի մանր վարչական միավորումների, սովորաբար մայր տոհմից ճյուղավորված նոր ֆեոդալական տների, որոնց իրավասության ներքո գտնվող տարածքները կոչվում էին «սեպհականութիւն»[5]։ Նախարարական տոհմի գլխավոր «տէր»-ից հետո առաջին տեղը գրավում էր նրա եղբայրներից ավագը, որը պիտի ժառանգեր նրա պատիվը, կոչվում էր «աւագ սեպուհ», իսկ տոհմի մնացյալ անդամները կոչվում էին «սեպուհներ»։ Նախարարական տերությունների կենտրոններն սկսում են կոչվել «ոստան»։ Մարզպանական Հայաստանի քաղաքական ու վարչական կենտրոնն էր Այրարատը, որ կոչվում էր «Արքունի տուն» կամ «Ոստանն Հայոց»։ Այսպես էր կոչվում մայրաքաղաք Արտաշատն իր գավառով, ապա դրան փոխարինած Դվինը։ Վերջինիս անունով «Ոստան Հայոց» գավառը կոչվում էր նաև «Ոստանն Դվնոյ»։ Մարզպանի զորքը տեղավորված էր «Արքունի տան»՝ ստրատեգիական տեսակետից այն կարևոր վայրերում, որոնք հնուց կոչվում էին «Թագաւորական», ինչպես և «Ձմեռոց արքունի», քանի որ Այրարատը, Արարատյան դաշտն իր կլիմայական պայմանների բերումով միշտ էլ հանդիսացել է ձմեռոց զորամասերի համար։ Այդ վայրերում տեղավորված էին զորակայաններ, որոնք կոչվում էին «կայանք զօրաց»[6], իսկ կայազորները՝ «կայենականք»։

Հայաստանը մյուս մարզպանությունների համեմատությամբ օգտվում էր ավելի մեծ իրավունքներով։ Նախարարներն այդ կախումը սասանյան պետությունից դիտում էին իբրև վասալական, որ բոլորովին հակադիր էր Սասանյանների շահերին, որոնք ձգտում էին Հայաստանը դարձնել պարսկական նահանգ։ Նախարարների և Սասանյանների շահերի այս հակասություններն ի վերջո հանգեցրին սուր պայքարի և հայ ժողովրդի զինված դիմադրության՝ սասանյան պետությանը՝ իր ներքին իրավունքները պաշտպանելու համար։

Սասանյանները ջանում էին ցույց տալ, թե նախարարների ժառանգական իրավունքները հարգվում են։ Հայոց մարզպանության գլխավոր գործակալությունները՝ սպարապետությունը և հազարապետությունը, մնացել էին

---

[5] Այս ժամանակաշրջանի համար արդեն ունենք «սեպհականութիւն Տաշրայ»։ Վիրքին անցած Գուգարաց բդեշխի տոհմից անջատված իշխանություն, որը մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում։

[6] Եղիշեն (III, էջ 78—79) խոսում է այդ արքունի ձմեռոցի մասին, տալով սպառիչ տեղեկություն, «զձմեռոցս արքունի, որ կայանք զօրացն էին, զԴառնին և զԵրամանս և զԴրասխանակերտն՝ զմեծ դաստակերտն, զՎարդանաշատն և զամուրն Օշական, զՓառախոտն, զԱրդեանսն, զՁողակերտն աւան և զբերդն Արմաւրի, զԿուաշն աւան, զԱրուճն, զԱշնակն, և զամենայն ոտն Արագածու, և զնահանգն Արտաշատու և զԱրտաշատն ինքնին գլխովին, և զամենայն գեւղս և զաւանս, որ շուրջ զնովաւ էին»։

Հայոց իշխանների ձեռքում։ Հայոց սպարապետի գլխավորած այրուձին սասանյան արքունիքից ստանում էր դրամական ու բնամթերային վարձ՝ «ռոճիկ», իսկ Հայոց հազարապետը գլխավորում էր երկրի հարկահավաքությունը և պետական շինարարությունը։ Հազարապետը բնակչությունից հավաքում էր պետական հարկերը և հանձնում մարզպանին։

Առժամանակ անձեռնմխելի թողնելով նախարարների բոլոր իրավունքները՝ Սասանյաններն այնուամենայնիվ ձգտում էին Հայոց եկեղեցին առնել իրենց անմիջական հսկողության ներքո։ Ճիշտ է, գոյություն ուներ երրորդ հիմնական գործակալությունը՝ «մեծի դատաւորութիւն», որը գլխավորում էր Հայոց կաթողիկոսը, սակայն վերջինս գտնվում էր սասանյան արքունիքի անմիջական հսկողության ներքո[7]։ Սասանյանները չէին մոռանում Հայոց եկեղեցու արևմտյան կողմնորոշումը և այն, որ դա իր ներքին կառուցվածքով մի զորեղ կազմակերպություն էր պետության մեջ։

Սասանյաններն անցնելով իշխանության գլուխ, սկզբից ևեթ մեծ ուշադրություն նվիրեցին զրադաշտական կրոնին, որը դառնում էր պետական կրոն, իսկ այդ կրոնի պաշտոնյաները՝ մոգերը, հայտարարվում էին Սասանյանների իշխանության հենարան։ Սասանյաններն իրենց պետության մեջ գոյություն ունեցող քրիստոնեական եկեղեցիները համարում էին հակապետական կազմակերպություններ, որոնք վաղ թե ուշ հարկավոր էր վերացնել։ Հայերի և հայոց եկեղեցու նկատմամբ Սասանյանների վերաբերմունքն ու մտայնությունը լավագույնս արտացոլվել են Ղազար Փարպեցու երկում։ Նա գրում է, որ Հազկերտ Ա-ն գիտակցում էր, որ հայերը «օտար են մեր հավատին, ատում են մեզ և հույների հետ ունեն նույն հավատն ու նույն օրենքները»[8]։

Սասանյանների հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը Հայաստանում տարվում էր ոչ միայն նրա՛ համար, որ եկեղեցին դիտվում էր երկրում իբրև Սասանյանների թշնամի՝ Բյուզանդիային բարեկամ, այլև նրա համար, որ այն մի կազմակերպություն էր, որն Արշակունիների անկումից հետո հանդիսանում էր երկրի կենտրոնաձիգ ուժերը պահպանող զորեղ գործոն։ Հայոց եկեղեցին իր ներքին վարչական կազմակերպությամբ վերարտադրում էր Արշակունյաց Հայաստանի պետական կազմակերպությունը և փաստորեն քաղաքականապես մասնատված Հայաստանը կաթողիկոսի հոգևոր տեսչության տակ էր դնում։ Վերջապես եկեղեցին միավորելով ամբողջ Մեծ Հայքը, շատ վաղ արթնացրեց ժողովրդի հոգում ազգային շահերի ընդհանրության գիտակցությունը, հակադրելով իր լեզուն, գիրն ու գրականությունը և առհասարակ մշակույթը թե՛ Սասանյան Պարսկաստանին և թե՛ Բյուզանդական կայսրությանը։ Այս վերջին հանգամանքն իր հերթին ազդում էր եկեղեցու վրա, դարձնելով այն զուտ ազգային՝ նախարարական կազմակերպություն, որն ի վերջո, «տիեզերական» եկեղեցու կազմակերպության մեջ դարձավ ինքնուրույն ազգային եկեղեցի։ Հայոց եկեղեցին սատարում էր հայ ժողովրդի պայքարը օտար նվաճողների դեմ։

Սահակ Պարթևին կաթողիկոսությունից հեռացնելուց հետո, Սասանյան-

---

7 Ինչպես նշում է Եղիշեն, Հայաստանում քրիստոնեությունը վերացնելու Սասանյանների փորձերը սկսվել են Արշակ Բ-ի ժամանակաշրջանից (Եղիշե, Ա, էջ 6, հմմտ. Փավստոս, Դ, ժզ)։

8 Ղազար Փարպեցի, Դրվագ Ա, գլուխ ԺԲ (աշխ. թարգմ., էջ 48)։

ները կաթողիկոս են դարձնում Աղբիանոսի տան ներկայացուցիչ Սուրմակին՝ Արծկե գյուղից։ Սակայն մի տարի չանցած, նախարարների խնդրանքով նա կարգալույծ է լինում՝ և նրա փոխարեն Վռամ Ե Գոռը նշանակում է ասորի Բրքիշոյին, որը, ինչպես հաղորդում է Խորենացին, երեք տարի ամենադատարկ ու շռայլ կյանք էր վարում իր հետ բերած ընկերակիցների մասնակցությամբ, հափշտակելով վախճանված եպիսկոպոսների վիճակները[9]։

Հարցը սրվել էր, և նոր կաթողիկոսի ընտրությունն ընդունել էր քաղաքական պայքարի բնույթ, որին միջամտեց և Բյուզանդական կայսրությունը։ Նախարարների ամենաազդեցիկ մասը և հոգևորականությունը պահանջում էին, որ կաթողիկոսական աթոռին նորից վերականգնվի Սահակ Պարթևը, որը պահվում էր Տիզբոնում, իր երկրից հեռու։ Բյուզանդական Հայաստանի զորավար Անատոլիոսը, Խորենացու ասելով, «Կարինից ուղարկեց կուկայառիճեցի Հավուկին՝ խնդրելու, որ եթե (պարսից) թագավորը չի հաճում նրան իր բաժնում պահել, թող տա հունաց բաժնին»։ Վռամ Ե Գոռն ստիպված վերադարձնում է Սահակ Պարթևին հայրենիք այն պայմանով, որ նա չի օգտագործի իր դիրքը սասանյան պետության դեմ և հավատարիմ կմնա արքայից արքային[10]։ Մինչև վերադարձը կաթողիկոսը մի շարք խնդրանքներով դիմում է արքայից արքային։ Սահակ Պարթևն այս անգամ ևս առաջին հերթին մտահոգված էր նախարարների ժառանգական իրավունքների վերականգնումով[11], որն արտահայտվեց նախարարների գահերի հաջորդականությունը ցույց տվող «Գահնամակում»[12]։

Սահակ Պարթևի խնդրանքով, արքայից արքան հազարապետի պատիվը տալիս է Վահան Ամատունուն, իսկ Սահակ կաթողիկոսի թոռանը՝ Վարդան սպարապետին, նորից հաստատելով Մամիկոնյան տոհմի նահապետ, վերադարձնում է Հայաստան[13]։ Դա հայ ժողովրդի դիմադրությամբ ձեռք բերված կարևոր հաջողություն էր։ Երկրի գլխավոր գործակալությունները՝ հազարապետությունը և սպարապետությունը անցնում էին իսկական հայրենասերներին, որոնք պատրաստ էին զոհվել իրենց հայրենիքի ու ժողովրդի համար։ Սակայն Վռամը Սահակ Պարթևին չվստահեց և նրա հետ միասին ուղարկեց ասորի Շմուել եպիսկոպոսին, «որպեսզի Մեծն Սահակին ընդդիմադիր և հակաթոռ լինի, և որոշում է նրա անելիքը՝ ընկերանալ մարզպանին, վերահասու լինել պահանջվելիք հարկերի բաշխման, դատաստաններին և այլ աշխարհական կարգերին»[14]։

Սահակ Պարթևը, այսպիսով, մնաց իր պաշտոնում միայն ձևականորեն։ Շմուելը նստում էր Վաղարշապատում, իսկ Սահակը քաշվում է իր կալվածքը՝ Բագրևանդ գավառի Բլուր գյուղը, Բադավան ավանից ոչ հեռու։ Սահակ Պարթևին միայն իրավունք էր վերապահվում ուսուցանելու քրիստոնեական ուսմունքը և «ձեռնադրելու նրանց, որոնց կհամաձայնվի Շմուելը»[15]։

Այնուամենայնիվ, մինչև իր կաթողիկոսական գործերից հեռանալը, Սա-

9 Խորենացի, Գ, կզ (աշխ. թարգմ., էջ 312)։
10 Նույն տեղում, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 310)։
11 Խորենացի, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 311)։
12 *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 267—271.
13 Խորենացի, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 312)։
14 Նույն տեղում, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 310)։
15 Նույն տեղում։

հակ Պարթևը Հայաստանի ամենահեղինակավոր մարդուն՝ Մեսրոպ Մաշտոցին կարողանում է նշանակել Վաղարշապատի Մայր աթոռի Կաթողիկե եկեղեցու (էջմիածնի տաճարի) վերակացու։ Շմուելի մահից հետո նախարարները զզված նրա բարքերից և արարքներից, գնում են Սահակ Պարթևի մոտ, խնդրում վերադառնալ իր աթոռը և «ուխտի գիր» են կնքում, որ կաթողիկոսության աթոռը ժառանգաբար կտան նրա թոռներին։ Սակայն Սահակ Պարթևը ժառանգ-չունեի և շուտով մահանում է 439 թ. (սեպտեմբերի 7-ին)[16], Բլուր գյուղում։ «Սահակ Պարթևը,— գրում է Խորենացին,— մահկանացու ծնվելով՝ անմահ թողեց իր հիշատակը»[17]։ Նրա աճյունը հողին են հանձնում իր տոհմական գերեզմանատանը՝ Աշտիշատ ավանում։

Նախարարները կաթողիկոսի պատիվը հանձնում են Մեծ վարդապետ Մաշտոցին, որը, սակայն, ապրեց միայն վեց ամիս և մահացավ 440 թ. փետրվարի 17-ին (մեհեկան ամսի 13-ին), շաբաթ օրը, Վաղարշապատում։ Այդ մեծ գործչի աճյունը հազարապետ Վահան Ամատունին ամփոփում է իր ոստանում՝ Օշական գյուղում և երեք տարուց հետո (442) նրա գերեզմանի վրա կառուցում գմբեթավոր կլոր հուշարձան՝ եկեղեցի[18]։

Կաթողիկոսական աթոռին, իբրև տեղապահ, նստում է Մաշտոցի աշակերտ Հովսեփ Հողոցմեցին (439—451), որը մինչև վերջ էլ իբրև կաթողիկոս չհաստատվեց պարսից արքունիքի կողմից և մնաց տեղապահ[19]։

Հայաստանի վիճակը խիստ վատթարացավ Հազկերտ Բ-ի (439—457) գահակալությամբ։ Միջին Ասիայում վաշկատուն ցեղերի, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիս-արևելքից ներխուժող հոների դեմ պատերազմելու համար Հազկերտ Բ-ն հավաքագրում է ոչ միայն իր պետության ռազմական ուժերը, այլև հատուկ հրովարտակով հրամայում է զորք հավաքել ենթակա քրիստոնյա երկրներից և առաջին հերթին Հայաստանից[20]։

Ենթակա երկրներից զինվորական ուժի հավաքագրումը Սասանյանների համար նաև այն նշանակությունն ուներ, որ նրանք Հայաստանը, Վիրքը և Աղվանքը զրկում էին տեղական ռազմական ուժերից։ Այդ երկրները մնում էին անպաշտպան, որը և հնարավորություն էր տալիս Սասանյաններին իրագործելու իրենց նվաճողական ծրագրերը։ Այս դեպքերի ժամանակակիցները լավ էին հասկանում Տիզբոնի արքունիքի գաղտնի նպատակները։

Հայկական հեծելազորի համար մշտական երևույթ է դառնում զինվորական ծառայության մեջ լինել իր հայրենիքից դուրս, հեռավոր վայրերում։ Ընդ որում, պատերազմական գործողությունների ժամանակ ամեն անգամ հին

---

[16] *Ed. Dulaurier*, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859. c. 135—136.

17 **Խորենացի**, Գ, կէ (աշխ. թարգմ., էջ 314)։ Լուսավորչի տնից մնում էր միայն Սահակ Պարթևի դուստր Սահականուշը՝ Համազասպ Մամիկոնյանի կինը։ Նրանց զավակներն էին Վարդանը, Հմայակը և Համազասպյանը։ Մամիկոնյաններն իրենց ժառանգական կալվածքներին՝ Տայքին և Տարոնին, միացնում են Լուսավորչի տան ընդարձակ կալվածքները, որոնք գտնվում էին Հայաստանի պարսկական ու բյուզանդական մասերում։ Դրանով վերականգնվում է նրանց առաջնակարգ դիրքը երկրում։

18 Այդ ավերված տաճար-դամբարանի տեղում XIX դարում կառուցվում է այժմյան բազիլիկ եկեղեցու շենքը, որն իր մեջ է առնում նախկին տաճարի շենքը։

19 **Խորենացի**, Գ, կէ։

20 **Եղիշե**, Ա (գրաբար բնագիր, էջ 11—12)։

ուժերը փոխարինվում էին նորերով[21]։ Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ Հայաստանի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը կռվել է հոների դեմ Մարվիռոտ վայրում[22], իբրև վասալ «արեաց արքայի»[23]։ Այստեղ 450—451 թթ. հոների-խիոնիտների դեմ տարած մեծ հաղթանակից հետո Հազկերտ Բ-ն չի արձակում իր մոտ եղած հայոց, վրաց և աղվանից զորամասերը, այլ տանում է նրանց և հավաքում մի տեղ՝ Պահլ-դուռ, որ Ղազար Փարպեցու հիշատակած նույն Մարվիռոտն է, և պահում այնտեղ հետագա ռազմական գործողությունների համար[24]։

Հայրենիքից հեռու գտնվող քրիստոնյա զինվորներին, և առաջին հերթին հայերին, պարսիկ մոգերը զանազան միջոցներով աշխատում էին կրոնափոխ անել։ Քրիստոնյա զորամասերն ուղարկվում էին մարտի ամենավտանգավոր տեղերը, որտեղ զինվորներից շատերն սպանվում էին։ Սակայն դրանով չէին վերջանում հալածանքները, պարսիկները պակասեցնում էին զինվորական ծառայության համար նախատեսված վարձը, տանջում էին քաղցով ու ծարավով, ձմեռները տանում էին ամենավատթար տեղերը, նսեմացնում մյուսների առաջ, ենթարկում խոշտանգումների, ազնվականներին զրկում պատիվներից[25]։

Հայոց հեծելազորի տոկունությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանց հետ գնացած հայ հայրենասեր հոգևորականությունը ձգտում էր բարձր պահել հայկական զորքի բարոյական ոգին։ Նրանցից շատերը հայկական մշակույթի ստեղծողներն էին։ Սահակ-մաշտոցյան դպրոցի սաներն էին նրանք, որոնց մեջ առանձնապես ուժեղ էր սերմանված հայրենասիրությունը։ Եղիշեն սրտի կսկիծով է պատմում հայոց բանակի անելանելի դրության մասին օտարության մեջ[26]։ Սասանյանների այս դաժան միջոցառումներն առաջ են բերում մեծ դժգոհություն նախարարների և ազատների շրջանում։

Այդ ժամանակ Սասանյանները սկսեցին համարձակ գործել։ Հայաստան ուղարկված պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Դենշապուհի անցկացրած աշխարհագրի հետևանքներն անմիջապես զգացնել տվին Սասանյանների հարկային քաղաքականության ողջ ծանրությունը։ Բացի շինականներից ու ռամիկներից, հարկատու էր դառնում հոգևորականությունը, որը մինչ այդ ապահարկ էր[27]։ Այդ անմխիթար վիճակը Եղիշեն նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան առնել, կրկնապատիկն էին առնում. այսպես էլ (հարկի տակ) դրին եպիսկոպոսներին և երեցներին, ոչ միայն շեն, այլև ավերակ տեղերը։ Մանավանդ ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի ու անտառների վրա։ Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավազակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ

---

21 *Նույն տեղում էջ 12։*

22 Ղազար Փարպեցի *(Բ, խզ, էջ 7)։ Համապատասխանում է Մերվի հռչակավոր երկրագործական օազիսին, որը գտնվում էր Պահլ (Բահլ, Բակտրա) քաղաքից արևմուտք, պաշտպանելով քոչվոր ցեղերից նրա մատույցները, ուստի կոչվում էր «Պահլ-դուռ», ինչպես և հիշատակում է Եղիշեն «Պահլա դուռն»։ Մի այլ Պահլ-դուռ գտնվում էր Շամախուց հյուսիս։*

23 Փարպեցի, *Բ, խզ։*

24 Եղիշե, *Ա (աշխ. թարգմ., էջ 15)։*

25 *Նույն տեղում, էջ 14։*

26 *Նույն տեղում, էջ 14, 218։*

27 Եղիշե, *բ (աշխ. թարգմ., էջ 26—27)։*

իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ «թե մի տեղից որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպե՞ս է չեն մնում այդ աշխարհը»[28]։

Եղիշեն շատ լավ է հասկացել, թե վերջին հաշվով ինչ էր հետապնդում աշխարհագիրը՝ տնտեսական ճնշում գործադրելով ստիպել ազգաբնակչությանը ընդունել զրադաշտականությունը, որի հետևորդները թեթևանում էին հարկերի ծանրությունից։ Սասանյաններն այդ կազմակերպված կողոպուտի միջոցով նաև ձգտում էին տնտեսապես սնանկացնել երկիրը և դրանով իսկ վերջնականապես Հայաստանը ենթարկել իրենց իշխանությանը։

Աշխարհագրին և հարկերի ծանրացմանը հետևեց մի այլ ձեռնարկում, որը պիտի զրկեր նախարարներին ու եկեղեցուն իրենց դարավոր ժառանգական իրավունքներից։ Դենշապուհը երկրի գործակալությունները վերցնում է հայ նախարարներից և հանձնում պարսիկ ավագանուն։ Վահան Ամատունուն ամբաստանելով՝ նա հեռացրեց պաշտոնից և նրա փոխարեն հազարապետ նշանակեց մի պարսիկի։ Նույնպես է վարվում և «մեծի դատաւորութեան» գործակալության հետ, որն այն ժամանակ վարում էր կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հողոցմեցին։ Նա զրկվում է այդ պատվից և նրա փոխարեն նշանակվում է մի մոգպետ[29]։

Գործակալություններից հայերի ձեռքում մնում էր միայն սպարապետական իշխանությունը։ Հայկական հեծելազորի հիմնական մասը գտնվում էր Միջին Ասիայում, հարկադրաբար ծառայելով Սասանյանների պետական շահերին։ Երկրում մնում էր մարզպանը՝ Վասակ Սյունին, որը հավատարիմ էր պարսից արքունիքին։

Այս միջոցառումները խախտում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, Հայաստանը դարձնում պարսկական մի նահանգ։ Դժգոհությունը Սասանյանների դեմ դառնում է համաժողովրդական։ Հակապարսկական, հակազրադաշտական տրամադրություններով համակվում են ժողովրդի բոլոր խավերը և այդ դժգոհությունները վերածվում են կազմակերպված հակասասանյան շարժման։

2. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ։ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԻԶԲՈՆ ՄԵԿՆԵԼԸ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Այս միջոցառումներին հետևում է պարսից հազարապետ Միհրներսեհի նամակը՝ հրովարտակը հայերի հավատափոխության մասին, որն ուղարկվում է «հայոց բոլոր մեծամեծներին»[30]*։ Հրովարտակում նշվում է, որ եթե հայերն ընդունեն զրադաշտականությունը, վրացիներն ու աղվանները կհետևեն նրանց օրինակին*[31]*։ Ի վերջո, հրովարտակում հազարապետը հայտնում է, որ նախարարները երկու ելք ունեն, կամ կետաքեն պատասխանեն դրան և կամ գնան Տիզբոն ու ներկայանան Մեծ ատյանին*[32]*։*

Հրովարտակը չի հուսալքում հայոց ավագանուն։ Դրան պատասխանելու

---

28 Նույն տեղում, էջ 27—28։

29 Նույն տեղում։

30 Փարպեցի, *Բ, իբ էջ 43—44,* Եղիշե, *Բ (աշխ. Թարգմ., էջ 28—30)։*

31 Փարպեցի, *Բ, իա, էջ 43։*

32 Եղիշե, *Բ (աշխ. Թարգմ., էջ 30)։*

ուժերը փոխարինվում էին նորերով[21]։ Ղազար Փարպեցին վկայում է, որ Հայաստանի սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը կռվել է հոների դեմ Մարվիռոտ վայրում[22], իբրև վասալ «արեաց արքայի»[23]։ Այստեղ 450—451 թթ. հոների-խիոնիտների դեմ տարած մեծ հաղթանակից հետո Հազկերտ Բ-ն չի արձակում իր մոտ եղած հայոց, վրաց և աղվանից զորամասերը, այլ տանում է նրանց և հավաքում մի տեղ՝ Պահլ-դուռ, որ Ղազար Փարպեցու հիշատակած նույն Մարվիռոտն է, և պահում այնտեղ հետագա ռազմական գործողությունների համար[24]։

Հայրենիքից հեռու գտնվող քրիստոնյա զինվորներին, և առաջին հերթին հայերին, պարսիկ մոգերը զանազան միջոցներով աշխատում էին կրոնափոխ անել։ Քրիստոնյա զորամասերն ուղարկվում էին մարտի ամենավտանգավոր տեղերը, որտեղ զինվորներից շատերն սպանվում էին։ Սակայն դրանով չէին վերջանում հալածանքները, պարսիկները պակասեցնում էին զինվորական ծառայության համար նախատեսված վարձը, տանջում էին քաղցով ու ծարավով, ձմեռները տանում էին ամենավատթար տեղերը, նսեմացնում մյուսների առաջ, ենթարկում խոշտանգումների, ազնվականներին զրկում պատիվներից[25]։

Հայոց հեծելազորի տոկունությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանց հետ գնացած հայ հայրենասեր հոգևորականությունը ձգտում էր բարձր պահել հայկական զորքի բարոյական ոգին։ Նրանցից շատերը հայկական մշակույթի ստեղծողներն էին։ Սահակ-մաշտոցյան դպրոցի սաներն էին նրանք, որոնց մեջ առանձնապես ուժեղ էր սերմանված հայրենասիրությունը։ Եղիշեն սրտի կսկիծով է պատմում հայոց բանակի անելանելի գրության մասին օտարության մեջ[26]։ Սասանյանների այս դաժան միջոցառումներն առաջ են բերում մեծ դժգոհություն նախարարների և ազատների շրջանում։

Այդ ժամանակ Սասանյանները սկսեցին համարձակ գործել։ Հայաստան ուղարկված պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Դենշապուհի անցկացրած աշխարհագրի հետևանքներն անմիջապես զգացնել տվին Սասանյանների հարկային քաղաքականության ողջ ծանրությունը։ Բացի շինականներից ու ռամիկներից, հարկատու էր դառնում հոգևորականությունը, որը մինչ այդ ապահարկ էր[27]։ Այդ անմխիթար վիճակը Եղիշեն նկարագրում է հետևյալ կերպ. «Որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան առնել, կրկնապատիկն էին առնում. այսպես էլ (հարկի տակ) դրին եպիսկոպոսներին և երեցներին, ոչ միայն շեն, այլև ավերակ տեղերը։ Մանավանդ ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր էին նշանակված լեռների, դաշտերի ու անտառների վրա։ Առնում էին ոչ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավազակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ

21 Նույն տեղում էջ 12։

22 Ղազար Փարպեցի (Բ, խդ, էջ 7)։ Համապատասխանում է Մերվի հռչակավոր երկրագործական օազիսին, որը գտնվում էր Պահլ (Բահլ, Բակտրա) քաղաքից արևմուտք, պաշտպանելով քոչվոր ցեղերից նրա մատույցները, ուստի կոչվում էր «Պահլ-դուռ», ինչպես և հիշատակում է Եղիշեն «Պահլա դուռն»։ Մի այլ Պահլ-դուռ գտնվում էր Շամախուց հյուսիս։

23 Փարպեցի, Բ, խդ։

24 Եղիշե, Ա (աշխ. թարգմ., էջ 15)։

25 Նույն տեղում, էջ 14։

26 Նույն տեղում, էջ 14, 218։

27 Եղիշե. բ (աշխ. թարգմ., էջ 26—27)։

իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ «Թե մի տեղից որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպե՞ս է չեն մնում այդ աշխարհը»[28]։

Եղիշեն շատ լավ է հասկացել, թե վերջին հաշվով ինչ էր հետապնդում աշխարհագիրը՝ տնտեսական ճնշում գործադրելով ստիպել ազգաբնակչությանը ընդունել զրադաշտականությունը, որի հետևորդները թեթևանում էին հարկերի ծանրությունից։ Սասանյաններն այդ կազմակերպված կողոպուտի միջոցով նաև ձգտում էին տնտեսապես սնանկացնել երկիրը և դրանով իսկ վերջնականապես Հայաստանը ենթարկել իրենց իշխանությանը։

Աշխարհագրին և հարկերի ծանրացմանը հետևեց մի այլ ձեռնարկում, որը պիտի զրկեր նախարարներին ու եկեղեցուն իրենց դարավոր ժառանգական իրավունքներից։ Դենշապուհը երկրի գործակալությունները վերցնում է հայ նախարարներից և հանձնում պարսիկ ավագանուն։ Վահան Ամատունուն ամբաստանելով՝ նա հեռացրեց պաշտոնից և նրա փոխարեն հազարապետ նշանակեց մի պարսիկի։ Նույնպես է վարվում և «մեծի դատաւորութեան» գործակալության հետ, որն այն ժամանակ վարում էր կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հողոցմեցին։ Նա զրկվում է այդ պատվից և նրա փոխարեն նշանակվում է մի մոգպետ[29]։

Գործակալություններից հայերի ձեռքում մնում էր միայն սպարապետական իշխանությունը։ Հայկական հեծելազորի հիմնական մասը գտնվում էր Միջին Ասիայում, հարկադրաբար ծառայելով Սասանյանների պետական շահերին։ Երկրում մնում էր մարզպանը՝ Վասակ Սյունին, որը հավատարիմ էր պարսից արքունիքին։

Այս միջոցառումները խախտում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, Հայաստանը դարձնում պարսկական մի նահանգ։ Դժգոհությունը Սասանյանների դեմ դառնում է համաժողովրդական։ Հակապարսկական, հակազրադաշտական տրամադրություններով համակվում են ժողովրդի բոլոր խավերը և այդ դժգոհությունները վերածվում են կազմակերպված հակասասանյան շարժման։

2. ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԸ: ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ՏԻԶԲՈՆ ՄԵԿՆԵԼԸ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Այս միջոցառումներին հետևում է պարսից հազարապետ Միհրներսեհի նամակը՝ հրովարտակը հայերի հավատափոխության մասին, որն ուղարկվում է «Հայոց բոլոր մեծամեծներին»[30]։ Հրովարտակում նշվում է, որ եթե հայերն ընդունեն զրադաշտականությունը, վրացիներն ու աղվանները կհետևեն նրանց օրինակին[31]։ Ի վերջո, հրովարտակում հազարապետը հայտնում է, որ նախարարները երկու ելք ունեն, կամ կետառկետ պատասխանեն դրան և կամ գնան Տիզբոն ու ներկայանան Մեծ ատյանին[32]։

Հրովարտակը չի հուսալքում հայոց ավագանուն։ Դրան պատասխանելու

---

28 Նույն տեղում, էջ 27—28։

29 Նույն տեղում։

30 Փարպեցի, Բ, իբ էջ 43—44, Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 28—30)։

31 Փարպեցի, Բ, իա, էջ 43։

32 Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 30)։

նպատակով Հայաստանի բոլոր գավառներից նախարարներն ու հոգևորականները հրավիրվում են Արտաշատ՝ ժողովի[33]։

Ժողովին ներկա էին նախարարական դասից՝ 17 իշխան և հոգևոր դասից՝ 17 եպիսկոպոս[34]։

Ժողովի նախագահն էր, ըստ տիրող օրենքի, «մեծի դատաւարութեան» գործակալը՝ քահանայապետը, կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ Հողոցմեցին։ Արտաշատում հավաքվել էր հայ նախարարների և հոգևորականության ամենահեղինակավոր մասը՝ երկրի իշխանները և մտավորականությունը։ Հավաքվածներից շատերը սահակ-մաշտոցյան դպրոցի նախկին աշակերտներն էին։ Հավաքվածներին համակել էր հայ ժողովրդի ինքնության և հայրենիքի պաշտպանության խորը գիտակցությունը, այդ սուրբ գործի արդարությունը։ Նրանք զգում էին իրենց բարոյական ու կուլտուրական վեհությունը Սասանյանների համեմատությամբ և խորապես համոզված էին, որ «այս բոլոր չարիքները մարդու միտքն են մտնում անուսումնությունից»[35]։ Նրանք գիտակցում էին, որ ուսումն է մարդու մեջ զարգացնում բարձր ինքնագիտակցություն և մարդասիրություն։ Նշանակալից են հայոց ոսկեդարը պսակող Եղիշեի խոսքերը. «Կույրը զրկվում է արեգակի ճառագայթներից, իսկ տգետը զրկվում է կատարյալ կյանքից։ Լավ է աչքով կույր (լինել), քան մտքով կույր։ Ինչպես որ հոգին մեծ է մարմնից, այնպես էլ մտքի տեսողությունը մեծ է մարմինների տեսողությունից»[36]։ Ահա այսպիսի վեհ, համամարդկային՝ առաջադեմ գաղափարներով էին տոգորված Արտաշատի ժողովականները։

Այս առաջադեմ ոգով է գրված ժողովականների պատասխան նամակը, որտեղ քրիստոնեական գաղափարախոսության դիրքերից նշվում է քրիստոնեական գաղափարների ճշմարտությունը և մազդեզանց կրոնի թշվառությունն ու մանկամտությունը։ Նրանք մատնանշում էին, որ այն հարցերը, որոնք վերաբերում են խղճի ազատությանը, չեն կարող օրենքի ուժով փաթաթել մարդկանց վզին։ Ապա ընդգծում են, որ նրանք իրենց հավատը և գաղափարները չեն փոխի ոչ մի գնով, իսկ եթե հարկավոր լինի մեռնել հայրենիքի համար, նրանք պատրաստ են իրենց զոհել սուրբ սեղանին։

Նամակը վերջացնելուց հետո ժողովականները երդվում են հավատարիմ մնալ իրենց միաբանությանը[37]։

Խիզախ և հանդուգն պատասխան նամակը վրդովեցնում է արքային արֆ-

---

33 Փարպեցի, բ, իգ։ Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 31)։

34 Փարպեցին (Բ, իգ, էջ 44—45) և Եղիշեն (Բ, աշխ. թարգմ., էջ 30—31) հականե հանվանե հիշում են Արտաշատի ժողովի մասնակիցներին։ Սյունյաց Վասակ իշխանը, Մամիկոնյան իշխան և Հայոց սպարապետ Վարդանը, Վահևունյաց Գյուտ, Մոկաց Արտակ, Անձևացյաց Շմավոն, Ապահունյաց Մանեճ, Վանանդի Առավան, Արշարունյաց Արշավիր, Ամատունյաց Վահան, Գնունյաց Ատոմ, Պալունյաց Վարազ-Շապուհ, Աշոցի Հրահատ, Դիմաքսյան Հմայակ, Արեղենից Գազրիկ, Առավեղենից Փափագ և Ջյունական Վրեն իշխանները։ Հոգևորական դասից ժողովում ներկա էին Հայոց կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփը, Սյունյաց Անանիա, Արծրունյաց Մուշե, Տարոնի Սահակ, Ռշտունիքի Սահակ, Մանազկերտի Մելիտէ, Բագրևանդի Եզնիկ (Կողբացին), Բզնունիքի Սուրմակ, Բասենի Թաթիկ, Մարդաստանի Երեմիա, Վանանդի Գադ, Մոկաց Բասիլ, Անձևացյաց Եղբայր, Տայոց Տաճատ, Տարբերունու Քասուն, Մարդաղվո Զավեն, Ամատունյաց Եղիշե, Ապահունյաց Երեմիա եպիսկոպոսները՝ ավագ քահանաների և վանականների հետ։

35 Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ. 20)։

36 Նույն տեղում։

37 Նույն տեղում, էջ 31—41։

քային և պարսից ավագանում։ Բոլորը զարմանում են խիզախ ու հանդուգն նամակի վրա։ Մոգերը և հազարապետ Միհրներսեհը արքային արքային խորհուրդ են տալիս լուրջ ուշադրություն դարձնել և հայ նախարարների պատասխան նամակը դիտել իբրև հակապետական ելույթ։ Հազկերտը հրամայում է անմիջապես հրովարտակ ուղարկել, որով հրամայվում է Հայաստանի, Վիրքի և Աղվանքի բոլոր տանուտերերին և մեծամեծներին շտապ գնալ Պարսկաստան։ Ուշացողներին սպառնում էր մահապատժով[38]։

Հայաստանից Տիզբոն՝ Բարձրագույն Դուռը ներկայացան հետևյալ տասը նախարարները. մարզպան Վասակ Սյունին, Ներշապուհ Արծրունին, Արտակ Ռշտունին, Գադիշո Խորխորունին, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, Արտակ Մոկացին, Մանեճ Ապահունին, Վահան Ամատունին, Գյուտ Վահևունին, Շմավոն Անձևացին[39]։

Եղիշեն չի հիշում, թե Վրաստանից և Աղվանքից ովքեր գնացին, իսկ Ղազար Փարպեցին նշում է Վրաց աշխարհից Աշուշա բդեշխին և այլ տանուտերերի, առանց անունները հիշատակելու[40]։

Հայոց միաբանության մեջ էին նաև այն նախարարները, որոնք հայրենիքից դուրս էին գտնվում, ուստի նրանք էլ գնացին Տիզբոն[41]։ Տիզբոն գնացող նախարարները փափագում էին արքունի դռանը տեսնել իրենց մերձավորներին ու սիրելիներին, որոնք գտնվում էին այնտեղ իբրև պատանդներ[42]։

Տիզբոն ներկայացած (450) նախարարներին Հազկերտ Բ-ն նախ և առաջ հրամայում է երկրպագել կրակին, հակառակ դեպքում նրանց սպառնում էր չարչարանքով։ Նախարարներն ընդդիմանում են և խնդրում Հազկերտին, որ հայտնի իրենց, թե ի՞նչն է նրա դժգոհության պատճառը։ Արքայից արքան պատասխանում է նախարարներին, որ վնաս է համարում նրանց աշխարհի հարկը արքունի գանձարանն ընդունելը և նրանց արիությունն ու քաջությունն էլ անօգուտ, քանի դեռ պարսից կրոնը չեն ընդունել։ Այնուհետև Հազկերտը կրկին մահապատժով սպառնում է նրանց ուրանալ քրիստոնեական կրոնը[43]։

Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանն առաջ գալով աներկյուղ և քաջությամբ պատասխանում է արքային. «Այն օրենքները, որ աստծուց սովորեցի իմ մանկությունից՝ թողնել և երկյուղի հետ փոխել անհնար է։ Թե որ մարդուց ընդունած լինեի այն ճշմարիտ վարդապետությունը, որ իմ մտքումը հաստատված է, գիտենայի որ ճշմարիտ են և ուրանայի, իմ անձը ողորմելի կհամարեի, ուր մնաց Աստծո բերանից ընդունած և սովորած օրենքները վաճառել սուտ փառքերի և մարդու երկյուղի փոխարեն։ Աստված չանե։ Իմ պատասխաններն այս են. սրա վրա ցանկանում եմ մեռնել, քան թե ուրացությամբ ապրել առանց աստծու»[44]։

Երեք երկրների նախարարները լսելով Վարդան Մամիկոնյանի աներկյուղ

38 Եղիշե, Բ։ Փարպեցի, Բ, ԻԵ։

39 Փարպեցի, Բ, ԻԵ, էջ 47։ Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 42—43)։

40 Փարպեցի, նույն տեղում։

41 Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 43)։

42 Նույն տեղում։

43 Նույն տեղում։ Փարպեցին Հազկերտ Բ-ի հետ տեղի ունեցած հանդիպման մասնակիցների թվում, բացի հայոց նախարարներից, հիշատակում է նաև վրաց և աղվանից իշխաններին (Բ, ԻԳ)։

44 Փարպեցի, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 96—97)։

պատասխանը և տեսնելով արքայի դեմքի բարկությունը, դիմում են վերջինիս՝ խնդրելով, որ նա ժամանակ տա նրանց վերջնական պատասխանի համար։

Հայոց, վրաց և աղվանից նախարարները գաղտնի հավաքվեցին և խորհուրդ արին, թե ինչ հնարքով գտնեն այս գործի ելքը։ Ըստ ժողովականների, եթե նրանք շարունակեին համառել և ընդդիմանալ, արդյունքը կլիներ այն, որ նրանց երկրները կավերվեին և կամայացվեին։ Ուստի միակ ելքը ստեղծված դրությունից նրանք տեսնում էին առերես ուրացության մեջ, որը նրանց հնարավորություն կընձեռեր վերադառնալ հայրենիք և նորից հաստատ մնալ իրենց նախնիների հավատքին[45]։

Երեք երկրների իշխաններն իրենց մտորումները Վարդան Մամիկոնյանից գաղտնի էին պահում, իմանալով, որ նա չի համաձայնվի նույնիսկ առերես ուրանալ։ Սակայն վաղ թե ուշ նա պիտի իմանար։ Նախարարները գալիս են Վարդան Մամիկոնյանի մոտ և բացատրում ստեղծված դրությունը, հիշեցնում, թե ինչ է սպասում նրանց, եթե շարունակեն ընդդիմանալ[46]։ Սակայն Վարդանը հանդիմանում է նրանց և լսել անգամ չի ուզում այդ առաջարկը։ Նախարարներն ստիպված են լինում դիմել նրա մտերիմ ընկերոջը՝ Արտակ Մոկացուն, որպեսզի նա առանձին խորհրդակցի նրա հետ և համոզի առերես ուրանալ։ Ամեն կերպ աշխատում էր համոզել Վարդանին նրա եղբոր քենակալը՝ վրաց բդեշխ Աշուշան։ Վարդան Մամիկոնյանը՝ Սահակ Պարթևի թոռը՝ Լուսավորչի շառավիղը մոր կողմից և Մամիկոնյան տան տերը անհողդողդ էր։ Այն ժամանակ երեք երկրների նախարարները բերեցին Ավետարանը և բոլորը միասին ձեռքները վրան դնելով երդվեցին, որ եթե Վարդանը մի փոքր ժամանակով ընդունի Հազկերտ Բ-ի ասածները և նրանց ազատի որոգայթ լարող թշնամու հարձակումներից, ապա նրա բոլոր ասածները կլսեն և կկատարեն ու հայրենիքի փրկության համար չեն խնայի իրենց կյանքը։ Սոսկալի պատիժ էր սպասում ուրացողին և երդմնազանցին[47]։

Վարդան Մամիկոնյանը, լսելով ու տեսնելով այս ամենը, արտասուքով լցված՝ մի փոքր ժամանակով հանձն առավ առերես ուրանալ[48]։

Ըստ Եղիշեի, նախարարներին առերես ուրանալու այդ որոշումը խորհուրդ էր տվել թագավորի «ներքին խորհրդակիցներից մեկը», որը գաղտնի հետևում էր քրիստոնեական ուսմունքին։ Պահը տագնապալից էր։ Հազկերտը պատրաստվում էր արշավանքի՝ արևելքից վաշկատուն ցեղերի նոր ներխուժումը ետ մղելու։ Արքայից արքայի այդ «ներքին խորհրդականը» նախարարներին զգուշացրել էր, որ Հազկերտ Բ-ն նրանց քշելու էր օտարություն։ Ուստի նախարարները միաբանության ուխտը կատարելուց հետո, այդ անձնավորությանը, որպես պատգամավոր ուղարկում են Հազկերտի մոտ իրենց որոշումը հայտնելու[49]։

Պատմիչները վկայում են, թե որքան մեծ ուրախություն պատճառեց Հազկերտ Բ-ին հայ, վրաց և աղվանից նախարարների ուրացումը։ Արքան նրանց պարգևներ տալով և վերականգնելով պատիվները՝ վերադարձնում է իրենց երկրները՝ զրադաշտականություն տարածելու համար։ Վերադարձող նախարար-

45 Փարպեցի, Բ, ԻԵ։

46 Նույն տեղում։

47 Նույն տեղում։

48 Նույն տեղում։

49 Եղիշե, Բ, Փարպեցի, Բ, ԻԸ։

ներին ուղեկցում էին «բազում այրուձի» և 700 մոգ, որոնց գլխավորում էր մոգպետը։ Մոգերին Հազկերտը հանձնարարում է, որպեսզի մինչև կռվից իր վերադառնալը նրանք վերջացնեն իրենց գործը, այսինքն՝ այդ երկրների բնակչությանը կրոնափոխ անեն։ Որպեսզի նախարարները ետ չկանգնեն իրենց խոսքից, Հազկերտը պատանդ է պահում վրաց Աշուշա բդեշխին և Սյունյաց Վասակ իշխանի երկու որդիներին՝ Բաբիկին և Ամիրներսեհին[50]։ Այս հանգամանքը որոշակի ազդեցություն գործեց Վասակ Սյունու հետագա վարքագծի վրա։ Իսկ վրաց թագավորը, որը միայն անվանաբար էր գրավում իր նախնիների գահը, կորցրեց երկրի փաստական կառավարիչ Աշուշա բդեշխին, դժվարին վիճակի մեջ ընկավ, մանավանդ մինչ այդ Սասանյանները Վիրքից օտարության մեջ էին ուղարկել բազմաթիվ նախարարների[51]։ Վրաց աշխարհը փաստորեն դուրս մնաց ապստամբական շարժումից, չնայած Սասանյանների քաղաքականությունը հավասարապես ուղղված էր նաև Վիրքի դեմ, իսկ վրաց ժողովուրդը մեծապես համակրում էր հայերի ու աղվանների ապստամբական շարժումը։

---

50 Նույն տեղում։

51 Եղիշե, Բ (աշխ. թարգմ., էջ 48)։

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

«ՀԱՑՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ»

1. ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ ԸՆԴԴԵՄ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ

Մինչ առերես կրոնափոխ եղած հայ նախարարները գտնվում էին Տիզբոնում, Հայաստանում սկսվում է տարերային համաժողովրդական շարժում՝ ընդդեմ պարսիկների ու նախարարների, քանի որ վերջիններիս ուրացության և մոգերի բազմությամբ վերադառնալու լուրերն արդեն հասել էին Հայաստան։ Սկսված ապստամբական շարժումն արագ տարածվում է ողջ երկրում։ Ապստամբած հայ ժողովուրդը որոշում է մինչև արյան վերջին կաթիլը պայքարել հայրենիքի համար։ Հայրենիք վերադարձող նախարարներից երես էին դարձրել ողջ ժողովուրդը և նույնիսկ նրանց հարազատները[1]։

Ապստամբած ժողովրդի վճիռն այս էր. «Հարազատ եղբոր ձեռքը թող բարձրանա այն մերձավորի դեմ, որ դուրս է եկել Աստծո պատվիրանի ուխտից. հայրը չխնայի որդուն, և որդին չակնածի հոր պատվից։ Կինը կռվի իր ամուսնու դեմ և ծառան դիմադրի իր տիրոջը»[2]։ Կենաց և մահու պայքարի են ելնում տղամարդ ու կին, երիտասարդ ու ծեր։

Տիզբոնից վերադարձող նախարարները Հայաստան հասնելով, կանգ են առնում Անգղ գյուղաքաղաքում, որտեղ հայոց զորքի ամառանոցներն էին։ Նրանց հետ էին պարսիկ մոգերը, որոնք ճանապարհին վիճակ էին գցել, թե իրենց գործի համար երեք երկրներից ում ինչ բաժին է հասնելու։ Անգղում մոգերը փորձում են քանդել եկեղեցին և դրա փոխարեն ատրուշան կանգնեցնել։ Տեսնելով իր սրբության խորտակումը՝ ժողովուրդը դագանակներով զինված հարձակվում է մոգերի վրա և ցրում նրանց[3]։ Եկեղեցին օգտագործեց տարերայնորեն սկսված ժողովրդական շարժումը և եռանդուն պայքար սկսեց երկրում գտնվող մոգերի դեմ։ Ժողովրդի ողջ ատելությունն ուղղվում է Սասանյանների և նրանց ներկայացուցիչների՝ մոգերի դեմ։ Պարսիկների ծանր հարկահանությունից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներն ապստամբում են, սպանում կամ երկրից արտաքսում պարսիկ պաշտոնյաներին ու մոգերին։ Ապստամբած ժողովուրդը հարձակվում է քաղաքների և ամրոցների վրա, ամենուրեք կոտորելով ու հալածելով պարսկական կայազորները։ Շուտով համոզվելով, որ իրենց ձեռնարկումն անիրագործելի է, մոգերը մտածում են միայն այն մասին, թե ինչպես

1 Տե՛ս Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 54—55)։ Ղազար Փարպեցի, Բ, ԻԲ (գրաբար տեքստ, էջ 55—56)։

2 Եղիշե, նույն տեղում, էջ 55։

3 Նույն տեղում։

ողջ և անվնաս ետ վերադառնան իրենց երկիրը[4]։ Հայրենիք վերադարձած առերես կրոնափոխ նախարարները միանում են ապստամբական շարժմանը և ստանձնում նրա ղեկավարությունը։

Ապստամբական շարժումը թևակոխում է իր հաջորդ փուլը՝ տարերային ընդվզումից վերածվելով նախարարական Հայաստանի կազմակերպված ապստամբության։

Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը Տիզբոնից վերադառնալուց հետո ընտանիքով, եղբայրների հետ հեռացել էր կայսրության սահմաններում գտնվող իր կալվածքները, բայց նրա ներկայությունը խիստ կարևոր էր, և նախարարների ու հոգևորականության միջամտությամբ Վասակ Սյունին նամակ է գրում և պատգամավորություն ուղարկում, որպեսզի Վարդան Մամիկոնյանը վերադառնա։ Վարդանը վերադառնալով, գլխավորում է երկրի զինված ուժերի ռազմագին նախապատրաստությունը։ Զինված ուժերի ստուգատեսի համար հարմար պահ էր մոտալուտ ամառը, երբ հայկական զորքերի այն մասը, որ դեռևս գտնվում էր երկրում, աշխարհազորի հետ միասին հավաքվելու էին Ծաղկոտն գավառի ամառանոցներում, Անգղ գյուղաքաղաքի մոտ[5]։ Ապստամբության ղեկավար սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, տեղեկանալով, որ մոգերն արդեն հայտնել են արքունիքին հայերի նախապատրաստվող զինված ապստամբության մասին, շտապում էր կազմակերպել ապստամբների ուժերը, ցանկանալով կանխել պարսկական զորքի ներխուժումը Հայաստան[6]։ Սակայն այդ պահին զգալի դարձավ լուրջ հանգամանքների բերումով ապստամբությանը հարած մարզպան Սյունու անվճռական, տատանվող դիրքը։

Պարսից արքունիքից մարզպանի պաշտոն ստացած Վասակ Սյունին, Եղիշեի ասելով, հակված էր հավատափոխության և գործակցում էր պարսիկների հետ[7] (նրա երկու որդիներն էլ պատանդ էին Տիզբոնում)։ Նա ապստամբական շարժման ծավալման հետևանքով հարում է ապստամբությանը։ Ապստամբությունը գլխավորող նախարարները-և, առաջին հերթին, Վարդան Մամիկոնյանը, Վասակ Սյունուն չվստահելով, սկսում են ռազմական գործողությունների նախապատրաստությունը վարել մարզպանից գաղտնի։ Վարդան Մամիկոնյանը, օգտվելով իր սպարապետական իրավունքներից, հրավիրում է նախարարների, սեպուհների ու եպիսկոպոսների գաղտնի խորհրդակցություն, որտեղ քննվում է Պարսկաստանի դեմ տարվելիք ռազմական գործողությունների ստրատեգիական ծրագիրը։ Վասակ Սյունու նկատմամբ եղած մեծ անվստահության մասին է վկայում այն փաստը, որ երբ Ջանդազան իշխանը ցանկանում էր ընդունած որոշումների մասին հայտնել Վասակ Սյունուն, նրան հետապնդում և, ըստ հնագույն սովորության, հասնելուն պես քարկոծում են որպես հայրենիքի դավաճան[8]։

Ապստամբության ղեկավարները ցանկանում էին Վասակ Սյունուն կանգնեցնել արդեն կատարված փաստի՝ ժողովրդի զինված ելույթի առաջ, որպեսզի նա այլևս չկարողանար ետ կանգնել այն առաջարկություններից, որ

[4] Նույն տեղում, էջ 56։
[5] Փարպեցի, Բ, լա էջ 60։
[6] Փարպեցի, Բ, լբ (աշխ. թարգմ., էջ 141—147)։
[7] Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 59)։
[8] Նույն տեղում, էջ 61։

արել էր Վարդան Մամիկոնյանին ուղղված իր նամակում։ Երբ նախարարները, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, մարզպանին հայտնում են իրենց որոշումը պարսիկների դեմ զինված ելույթի մասին, նա սկզբում տատանվում, հապաղում է, ի վերջո, «թէպետ և ոչ կամաւ, սակայն ի հարկէ յանձն առեալ միաբանէր ընդ նոսա»[9]։

Այնուհետև բոլոր նախարարները և ամբողջ աշխարհազորը, որ բաղկացած էր հիմնականում շինականներից ու ռամիկներից, Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ սրբազան երդում են տալիս Անգղում[10]։ Հայրենիքը ստրկացնող պարսիկների, նրանց զորքերի ու մոգերի հանդեպ եղած համընդհանուր ատելությունը միավորել էր ժողովրդի բոլոր խավերին։

Համաժողովրդական երդումից հետո աշխարհազորականները հարձակվում են մոգերի կանգնեցրած ատրուշանների վրա, խորտակում դրանք, իսկ զրադաշտական սրբազան կրակը հանգցնում ջրով, որը զրադաշտականները մեծագույն սրբապղծություն էին համարում։ Ապա կալանավորում են Անգղում եղած բոլոր մոգերին, տանում ոչ հեռու գտնվող Շապուհ Բ-ի կողմից ավերված քաղաքը՝ Զարեհավան և այնտեղ սպանում[11]։ Անգղում գտնվող ապստամբական զորքը հաջորդ օրը բաժանվում է երեք մասի և հանկարծակի հարձակմամբ շրջապատում այնտեղ գտնվող պարսկական զորքին ու կոտորում, իսկ զորավարներին կալանավորում և պահում նախարարների ամրոցներում[12]։ Հավանաբար այս միջոցառման նպատակն էր նրանց փոխանակել Տիզբոնում գտնվող հայ պատանդների հետ։

Վիրքում և Աղվանքում տեղի ունեցող իրադարձությունները հայերին ստիպում էին շտապել։ Ապստամբած վրացիներն ու աղվանները սերտ կապ էին պահպանում հայերի հետ։ Սակայն ապստամբ վրացիները մինչև վերջ այդպես էլ չկարողացան գործնականորեն մասնակցել հայերի ապստամբական շարժմանը[13]։

Աղվանքում ևս տարվում էր նույն քաղաքականությունը, ինչ Հայաստանում։ Այստեղ նույն կրոնափոխության նպատակով Հազկերտ Բ-ն ուղարկել էր 300 մոգ։ Մոգերի հետ մեկտեղ անթիվ զորքով եկել և Բաղասականի Փայտակարան քաղաքում ճամբար էր դրել Միհրներսեհը՝ այդտեղից պետք է պարսիկներն իրականացնեին ռազմական հսկողությունն ամբողջ Անդրկովկասի վրա։ Աղվանքում ապստամբական շարժումը գլխավորող Վաչե Թագավորի համար ստեղծվում է տագնապալի վիճակ։ Այն ժամանակ, երբ հայերն սկսել էին իրենց գործողություններն Անգղում, Աղվանքից եկած դեսպանները խնդրում են նրանց արագացնել ռազմական գործողությունները պարսիկների դեմ և օգնության գալ իրենց։ Դեսպանները մեծ տագնապով հայտնում էին, որ հյուսիսից՝ Հոնաց պահակի կողմից, Աղվանքի թիկունքն է գալիս այնտեղ գտնվող Սեբուխտ Նիխորական մարզպանն՝ իր զորքերով[14]։ Հայաստանի համար առանձնապես վտանգավոր էր պարսից հազարապետ Միհրներսեհի

9 Նույն տեղում, էջ 62։

10 Նույն տեղում, էջ 61—62։

11 Փարպեցի, Բ, լբ (աշխ. թարգմ. էջ 147)։

12 Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 64)։

13 Տե՛ս ლ. ჯ ა ნ ა შ ი ა, ლაზარ ფარპეცის ცნობები საქართველოს შესახებ, თბილისი. 1962. էջ 124–125։

14 Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 70)։

Փայտակարանում գտնվելը[15]։ Ապստամբ հայերի դրությունը բարդանում էր։ Ամբողջ Այրարատում, երկրի ռազմական նշանակություն ունեցող բոլոր կետերում տեղավորված էին պարսկական կայազորներ։ Այրարատից այս ամրությունները շարունակվում էին դեպի արևելք, այն ճանապարհի երկայնքով, որը Վայոց ձորով ու Սևանա լճի հարավային ափով, Տրտու (Թարթառ) գետի հովտով տանում էր Աղվանք, Փայտակարան քաղաքը, ուր գտնվում էին Անդրկովկասի երկրները և Կովկասյան լեռնանցքները հսկող պարսկական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը։

Դեպի երկրի կենտրոնական շրջանը պարսկական զորքերի հնարավոր ներխուժումը կանխելու նպատակով հայկական աշխարհազորը Ծաղկոտն լեռների իր ամառանոցներից արագությամբ իջնում է Այրարատ և հարձակվելով պարսկական կայազորների վրա, կոտորում նրանց։ Այսպիսով, հայոց զորքը տիրանում է երկրի բոլոր կարևոր ռազմական նշանակություն ունեցող կետերին և դրանցում տեղավորում հայկական կայազորներ[16]։

Չնայած ապստամբների այս հաջողություններին, առկա ռազմական ուժերն, այնուամենայնիվ, անբավարար էին պարսկական զորքերի գերազանց ուժերի դեմ կռվելու համար։ Հայկական հեծելազորի մեծ մասը գտնվում էր Հայաստանից դուրս, իսկ երկրի ներսում եղած զորքը փոքրաթիվ էր։ Ժողովրդական աշխարհազորի խմբերը թեև մեծաքանակ էին ու պատրաստ մարտական սխրանքի, սակայն պատերազմական գործում անփորձ էին։ Այդ պատճառով էլ Վարդան Մամիկոնյանն անհրաժեշտ էր համարում ռազմական օգնություն խնդրել Հյուսիսային Կովկասում գտնվող հոներից և Բյուզանդիայից։ Նա Վասակ Սյունուն առաջարկում է դեսպանների միջոցով նամակներ հղել կայսրին և Հայաստանի բյուզանդական մասի նախարարներին։ Շուտափույթ կերպով նամակներ են գրվում՝ ուղղված Թեոդոսիոս Բ (408—450) կայսրին և Կոստանդնուպոլսի պալատական ավագանուն, ինչպես նաև բյուզանդական Հայաստանի նախարար-սատրապներին։ Դեսպանության կազմում էին Վահան Ամատունին, Հմայակ Մամիկոնյանը և Մեհրուժան Արծրունին։ Թեոդոսիոս Բ-ն ջերմորեն արձագանքում է հայերի խնդրանքին և պատրաստվում օգնություն ցույց տալ նրանց, բայց շուտով վախճանվում է (450 թ. հուլիսի 2-ին)։ Բյուզանդիայի վիճակն այս ժամանակաշրջանում բարդացել էր։ «Բարբարոսները», Դանուբն անցնելով, սպառնում էին Կոստանդնուպոլսին։ Այս պայմաններում Բյուզանդիայում նոր գահ բարձրացած Մարկիանոս կայսրը (450—457) մերժում է հայերի խնդրանքը և ջանում Սասանյաններին ցուցադրել իր չեզոքությունն ու հավատարմությունը 422 թ. կնքված հիսնամյա խաղաղության դաշնագրին[17]։ Բյուզանդական Հայաստանի նախարարները ևս չեն կարողանում օգնության հասնել իրենց հայրենակիցներին։ Հոների օգնության վրա դժվար էր հույս դնել։ Հայերի համար արդեն պարզ էր, որ իրենք ստիպված են լինելու պարսիկների դեմ կռվելու առանց դրսի օգնության։ Միակ փրկությունը նրանք տեսնում էին իրենց միաբանության և հակառակորդին հանկարծակի հարված հասցնելու մեջ։ Դեպքերի հետագա զարգացումը պետք

---

15 Փարպեցի, *Բ, լգ, էջ 63։*

16 Եղիշե, *Գ։*

17 Եղիշե, *Գ, էջ 68։ Տե՛ս* Վ. Կ. Իսկանյան, *Բյուզանդական կողմնորոշման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, ՊԲՀ, 1966, № 3 (34), էջ 53—70։*

է ավելի պարզորոշ ցույց տար ժողովրդական խավերի և աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալների հետապնդած դասակարգային տարբեր նպատակներն այս պայքարում։ Աշխարհազորի մեջ համախմբված ժողովուրդը ձգտում էր երկրից դուրս քշել պարսկական զավթիչներին։

Շարժման ելքի վրա ամենից շատ ազդում էր նախարարների հակասական շահերի բախումը։ Ավելի ու ավելի պարզ էր դառնում, որ նախարարների գործողությունների միասնությունը լոկ առերես էր։ Դեռևս Տիզբոնում դիրք գրավելու համար նրանց միջև ընթացող խուլ, բայց համառ պայքարը շարունակվում էր։ Չէին վերացված ներքին տարաձայնությունները ու մրցակցությունը, որից և օգտվում էր թշնամին։ Պարսիկների դեմ տարած հաղթանակը պետք է նպաստեր նախարարական Հայաստանի և Բյուզանդիայի քաղաքական մերձեցմանը, որի շնորհիվ ամրապնդվելու էին Վասակ Սյունու քաղաքական հակառակորդների՝ Մամիկոնյանների, Ամատունիների, Կամսարականների և հայոց եկեղեցու դիրքերը։ Այդպիսով Հայաստանի մարզպան Վասակ Սյունին կորցնելու էր իր բոլոր արտոնությունները, ընդհուպ մինչև երկրի քաղաքական գործերից մեկուսացվելը։ Վասակ Սյունին ապստամբության տարերքով ներգրավված լինելով ազատագրական շարժման մեջ և ակամա դառնալով դրա կազմակերպիչն ու ղեկավարներից մեկը, ընկել էր շատ դժվարին կացության մեջ։ Թվում էր, թե նա նահանջելու տեղ չուներ, քանի որ առաջին անգամ իր նախաձեռնությամբ էին նախարարները հավաքվել՝ համաձայնեցնելու իրենց գործողությունները։ Առաջինը նա էր ուղարկել նախարար-սատրապներին, բյուզանդական կայսրին և հոների առաջնորդներին հղված նամակները, քանի որ ինքն էր երկրի կառավարիչը։ Նա երգում էր տվել, որից հրաժարվելը նշանակում էր վտանգել իր և իր ընտանիքի կյանքը, գույքն և տիրույթներն ու բարեկեցությունը։ Նրա դեմ էր ուղղվելու ապստամբած ժողովրդի ողջ զայրույթը։ Միաժամանակ նա զգում էր, որ Հայաստանում իրեն համարում են ընդհանուր գործին խորթ անձնավորություն, որը երկրի մարզպանի դիրքին էր հասել Սասանյանների շնորհիվ։ Մինչդեռ Հայաստանում կատարված իրադարձություններից հետո պարսից արքունիքում գտնում էին, որ հայերին հավատափոխ անելու ծրագրի ձախողման հիմնական մեղավորը Վասակն էր։ Այս պայմաններում Վասակ Սյունին փորձում է սպասողական դիրք գրավել, առերևույթ մնալով ապստամբների համախոհը։

Բյուզանդիայի գրաված չեզոք դիրքը առաջացրեց նախարարներից մի մասի տարակուսանքը հաղթանակի նկատմամբ։ Այդ ամենը Վասակ Սյունուն անելանելի կացությունից դուրս գալու հույս ներշնչեց։ Նա մտածում էր, որ դեռևս հնարավոր է այդ վիճակից խաղաղ ելք գտնել։ Բայց ապստամբության հիմնական ղեկավարները՝ սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, գտնում էին, որ պետք է շտապ գործել, և արագ հարվածով հաղթանակի հասնել, քանի դեռ թշնամին նախահարձակ չի եղել։

2. ԶԻՆՎԱԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ԴԵՄ։ ԱՎԱՐԱՅՐԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Հայ ժողովրդի 450—451 թթ. մեծ ապստամբությունը Սասանյանների լծի դեմ Եղիշեն անվանել է «Հայոց պատերազմ»։ Ապստամբության ղեկավարները ավարտելով ռազմական նախապատրաստությունները, անմիջապես ձեռ-

նամուխ եղան ակտիվ գործողությունների։ Վարդան Մամիկոնյանը զորքը բաժանեց երեք մասի։ Առաջին մասը՝ Ներշապուհ Արծրունու գլխավորությամբ, ուղարկեց հարավ, հայ-պարսկական սահմանի ամենախոցելի մասը, որտեղից Հեր և Զարևանդ գավառների վրայով թշնամին անմիջապես կարող էր ներխուժել երկրի սիրտը՝ Այրարատ նահանգը։ Զորքի մյուս մասի գլուխն անցած Վարդան Մամիկոնյանը շարժվեց դեպի Վրաց աշխարհի սահմանը, այստեղից պիտի գնար դեպի արևելք՝ «բուն աշխարհն Աղուանից», որտեղ գտնվում էր Աղվանքի մայրաքաղաք Կապաղակը։ Այստեղից ճանապարհը դեպի հյուսիս՝ «Դուռն Աղուանից» լեռնանցքով տանում էր Կասպից ծովափը, որտեղ գտնվում էր Ճորա պահակը։ Վարդան Մամիկոնյանի զորքը նպատակ ուներ թիկունքից հարվածել Աղվանքի Ճորա պահակում նստող մարզպան Սեբուխտ Նիխորականին, տիրանալ Հոնաց պահակին (Ճորա պահակ, այժմյան՝ Դերբենդից հարավ), ջախջախել այնտեղ եղած պարսկական կայազորը և կապ ստեղծել հոների հետ։ Զորքի երրորդ մասը թողնվեց Վասակ Սյունու տրամադրության տակ. նա պետք է դիմադրեր թշնամուն իր հայրենի տիրույթ Սյունիքում և պաշտպաներ Այրարատը[18]։

Մարտական ուժերի այսպիսի բաժանումն օգտակար կլիներ, եթե ապստամբության մասնակիցների մեջ լիակատար համաձայնություն տիրեր։ Բայց շուտով պարզվում է, որ այդպես չէ։ Վասակ Սյունին շտապում է օգտագործել այն հանգամանքը, որ մենակ է մնացել Այրարատում։ Զուր չէր իր հրամանատարության տակ վերցրել այն նախարարների աշխարհազորները, որոնք իր գաղտնի համախոհներն էին։ Բացի այդ, Այրարատում տեղավորված բազում կայազորներ ևս բաղկացած էին նրա կողմնակիցներից։ Շատ զորամասեր, լրիվ անգործության մատնելով, Վասակ Սյունին պահում էր Սյունիքում, իբրև թե պարսկական զորքերի ներխուժումը Սյունիք կանխելու համար[19]։

Ստեղծված պայմաններում Վասակ Սյունին կարող էր դեն նետել իր դիմակը և պարսից արքունիքի առաջ ցույց տալ, թե ինքը սկզբից ևեթ դեմ է եղել ապստամբության և մտածել է միայն լեզու գտնել արքունիքի հետ։

Երբ Վարդան Մամիկոնյանն Այրարատը թողնելով, իր զորքով շարժվում էր դեպի Լոփնաս գետի (Աղստևի գետ) հովիտը, Վասակ Սյունին նամակներ է ուղարկում Փայտակարան, պարսից հազարապետ Միհրներսեհին և Ճորա երկրի սահմանապահ մարզպան Սեբուխտ Նիխորականին, որոնցով հայտնում էր, որ իրեն հաջողվել է ցրել ապստամբների ռազմական ուժերը, որ հայկական զորքի հիմնական մասը գտնվում է իր տրամադրության տակ։ Սեբուխտ Նիխորականին նա տեղեկացնում էր նաև, որ Վարդան Մամիկոնյանը փոքրաթիվ զորքով է շարժվում նրա դեմ և որ Սեբուխտի համար դժվար չի լինի ջախջախել նրան[20]։ Ստանալով այս տեղեկությունները, Սեբուխտն շտապ գալիս է հարավ և Վարդան Մամիկոնյանին հանդիպում Վիրքի սահմաններից ոչ հեռու գտնվող Աղվանից թագավորի ձմեռոցի՝ Խաղխաղ քաղաքի մոտ[21]։

Որքան մեծ պետք է լիներ Վարդան Մամիկոնյանի և նրա զորքի զարմանքն ու զայրույթը, երբ Լոփնաս գետի կիրճից դուրս գալով ու հովիտը

18 Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 69)։

19 Նույն տեղում։

20 Ղազար Փարպեցի. Բ, լդ (աշխ. թարգմ., էջ 151)։

21 Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 70)։

մտնելով, հեռվում՝ Խաղխաղ քաղաքի մոտերքում, տեսնում են կազմ ու պատրաստ կանգնած Սեբուխտ Նիխորականի զորքը։ Վարդան Մամիկոնյանն ընդունում է մարտը և, չնայած թշնամու գերազանցող ուժերին, հաղթանակ է տանում[22]։ Թշնամու զորքը ցրվում է, իսկ հաղթանակած հայոց զորքը, անցնելով Կուր գետը, մտնում է Բուն Աղվանից երկիրը, որտեղ համալրվում է լեռներում ապաստանած ապստամբ աղվանների ջոկատներով։ Հայ-աղվանական միացյալ զորքն անցնում է Ավթարանի հովտով և արշավանք ձեռնարկում դեպի Աղվանքի մայրաքաղաք Կապաղակից հյուսիս գտնվող «Դրունք Աղուանից» լեռնանցքը[23]։ Եղիշեն հաղորդում է, որ նրանք կոտորում են այնտեղ գտնվող պարսից զորքը և տեղի հսկողությունը հանձնում Վահանին, որը «աղվանների թագավորների ցեղից էր»[24]։ Այնտեղից անցնում են Ջոր կամ Ճորա երկիրը և հասնում «Ճորայ պահակ» (կամ Հոնաց պահակ)[25], ուր գտնվում էր պարսկական սահմանապահ զորքի պետի՝ մարզպանի ռազմական կայանը։ Այստեղ ճամբար դնելուց հետո ապստամբները նույն Վահան արքայազնին որպես դեսպան, ուղարկում են Հոների երկիրը և «Հոների երկրին գործակից ուրիշ շատ բարբարոս ազգերի մոտ[26], նրանց հետ բանակցելու և դաշն կնքելու, որ հաստատ մնան այդ միաբանության վրա»[27]։

Այս բանակցությունները անցնում են մեծ հաջողությամբ։ Հոների և լեռնցիների ներկայացուցիչները խոստանում են ոչ մի օժանդակություն ցույց չտալ պարսիկներին և հակառակը, օգնել ապստամբ հայերին ու աղվաններին[28]։

Մինչ Վարդան Մամիկոնյանը պարսիկների դեմ հաղթանակներ էր տանում, Վասակ Սյունին բացահայտ դավաճանության դիմեց։ Նա ցրեց Այրարատի ամրություններում տեղավորված հայկական կայազորները և նրանց տեղը պարսկական կայազորներ դրեց։ Այդ լուրը Վարդան Մամիկոնյանին հասցրեց մի վիրավոր դաժկան։ Վասակ Սյունու բացահայտ դավաճանության և Այրարատում նրա կատարած ավերածությունների լուրը շարժում է Աղվանքում հաղթանակ տարած զորքի զայրույթը։ Վարդան Մամիկոնյանը հարկադրված էր Ճորա պահակից շտապ վերադառնալ Հայաստան[29]։

Վասակ Սյունին շուտափույթ ամրանում է իր հայրենի Սյունիքում, նախապես ավերելով Այրարատի ամրությունները և ոչնչացնելով պարենամթերքը, որպեսզի հայկական զորքը չկարողանա այնտեղ ձմեռել։ Վասակ Սյունու դավաճանությունը բացահայտ է դառնում[30]։ Վարդան Մամիկոնյանի հրա-

---

22 Նույն տեղում, էջ 70—71։

23 Եղիշեն (Գ, էջ 78) անվանում է պարզապես «Դուռն»։ Ղազար Փարպեցին (Բ, լգ, էջ 66) նշված լեռնանցքը գիտե իբրև «պահակ որմոյն, որ է ընդ մէջ իշխանութեանն Աղուանից և Հոնացն»։

24 Եղիշե, Գ (աշխ., թարգմ., էջ 70—71)։

25 Այժմյան Ռուբաս գետի մոտ։

26 Եղիշեն նկատի ունի առաջին հերթին Հոնաց պահակին սահմանակից թավասպառներին (թաբասարանցիներին) ու լեկերին (լեզգիներին)։

27 Եղիշե Գ (աշխ. թարգմ., էջ 72)։

28 Նույն տեղում, Փարպեցի, Բ, լե, (աշխ. թարգմ., էջ 155)։

29 Եղիշե, Գ (աշխ. թարգմ., էջ 73)։ Փարպեցի, Բ, լգ, էջ 66—67։

30 Ա. Գարագաշյանը, Ն. Ադոնցը, Հ. Արմենը, Ստ. Մալխասյանցը, Խ. Վեմյանը Վասակ Սյունու քաղաքական կողմնորոշման և վարքագծի հարցում այլ տեսակետ ունեն, գտնելով, որ

մանով Հայոց զորքը ձմեռելու համար ցրվում է երկրով մեկ, այն պայմանով, որ գարնանը պատրաստ լինի պատերազմական գործողությունների։

Հաղթողի փառքով պսակված Վարդան Մամիկոնյանն Արտաշատում նոր կառավարություն է կազմում։ «Տանուտէր հայոց», այսինքն երկրի կառավարիչ է դառնում ինքը՝ Վարդան Մամիկոնյանը, միաժամանակ մնալով նաև սպարապետ։ Նա, փաստորեն, վերականգնում է Արշակունյաց ժամանակաշրջանի գործակալությունները։ Վահան Ամատունին վերահաստատվում է հազարապետի պաշտոնում, դավաճան Գադիշո Խոռխոռունու փոխարեն մաղխազ է դառնում նրա ազգական Խորեն Խոռխոռունին, մեծ դատավորն էր կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփ եպիսկոպոսը։ Վերականգնվում է մինչև անգամ մարդպետի պաշտոնը, որը հանձնվում է Միհրշապուհին։ Հայաստանը փաստորեն դառնում էր անկախ պետություն՝ «Տանուտիրական երկիր» կամ «երկիր տանուտիրական գնդին»։ Բոլորը հասկանում էին, որ Սասանյանների նոր ընդհարումն անխուսափելի էր։ Ուստի ապստամբները պատրաստվում էին առաջիկա պատերազմին։

Վասակ Սյունին և նրա կողմնակիցները ժողովրդին համոզում էին հրաժարվել ապստամբության մտքից, խոստանալով ամեն ինչ հարթել և խաղաղ ճանապարհով հասնել նախկին իրավիճակի վերականգնման։ Այս հավաստիացումներին եղան հավատացողներ, որոնք անցան նրանց կողմը։ Այդ նույն ժամանակ Հազկերտ Բ-ն Միջին Ասիայում պարտություն է կրում հոներից և վերադառնում Տիզբոն։ Վասակ Սյունին օգտագործում է հենց այս հանգամանքը։ Նա ամեն կերպ համոզում է արքայից արքային, որպեսզի վերջինս մեղմացնի իր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, ներման հրովարտակ շնորհի և դրանով իսկ վերջ դնի պատերազմի նախապատրաստությանը երկրում։ Վասակ Սյունին հասնում է այն բանին, որ Հազկերտ Բ-ն «ներման» հրովարտակ է ուղարկում ապստամբներին։ Հրովարտակում արքայից արքան խոստանում է ազատել ապստամբության՝ ձերբակալված մասնակիցներին և վերադարձնել նրանց բռնագրավված ունեցվածքը։ Ի վերջո նա խոստանում է լիակատար կրոնական հանդուրժողականություն[31]։

Հազկերտ Բ-ի հրովարտակը շատերի վրա որոշակի տպավորություն է թողնում։ Վասակ Սյունու հեղինակությունը նրանց աչքում բարձրանում է, քանի որ նա էր համարվում պարսկական արքունիքի կողմից արված զիջումների նախաձեռնողը։ Սակայն Վասակ Սյունու հաշիվները սխալ դուրս եկան։ Հետագա դեպքերը ցույց տվեցին, որ պարսիկները խաբում էին նրան։ Նա, հավանաբար, չգիտեր, որ հայերին ներման հրովարտակ ուղարկելու հետ միաժամանակ, Հազկերտ Բ-ն գաղտնի պատվիրակություն է ուղարկում Մարկիանոս կայսեր մոտ, վերստին հավաստիանալու, որ Բյուզանդիան ոչ մի օգնություն ցույց չի տա ապստամբած հայերին։ Մարկիանոսը շտապում է տալ նրան այդ երաշխիքը[32]։ Սովորական դիվանագիտական հավաստիացում չէր

Վասակ Սյունին ստեղծված ծանր վիճակից ելք էր որոնում։ Գիտնականների մյուս մասը սկզբնաղբյուրների որոշակի տվյալների քննության հիման վրա նշում է, որ Վասակ Սյունին սկզբում երերուն դիրք բռնելով, ապստամբության ծավալման բուռն պահին բացահայտորեն դավաճանում է և անցնում թշնամու կողմը։ Այս տեսակետն է արտահայտված նաև Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» վեպում և բանասեր Վ. Ս. Նալբանդյանի՝ «Егише» (Ереван, 1972) գրքում։

31 Եղիշե *(աշխ. թարգմ., էջ 78)*, Փարպեցի, *Բ, լզ, էջ 67—68*։

32 Եղիշե, *Գ (աշխ. թարգմ., էջ 79)*։

այդ կայսրության կողմից։ 422 թ. խաղաղության պայմանագրի համաձայն Բյուզանդական կայսրությունը պետք է պարբերաբար «ոսկի» տար սասանյան արքունիքին՝ կովկասյան անցքերը հոների և այլ «բարբարոսների» ներխուժումներից պաշտպանելու համար։ 449—450 թթ. մոտերքը հոն Հեռանի՝ բյուզանդական Հայաստանի սահմանամերձ վայրերի ասպատակությունից հետո բյուզանդական արքունիքն առավել շահագրգռված էր կովկասյան անցքերի ամրապնդման գործում և, անշուշտ, թշնամաբար էր տրամադրված Հայաստանի ու Աղվանքի ապստամբական շարժման նկատմամբ։

Ապահովելով իր անվտանգությունը մարզպանական Հայաստանի բյուզանդական սահմանագծի կողմից՝ Հազկերտ Բ-ն վերսկսում է պատերազմի նախապատրաստությունը, որպեսզի մեկընդմիշտ հաշիվ մաքրի ապստամբած հայերի ու աղվանների հետ։

Հազկերտի հրովարտակի արդյունքն այն եղավ, որ ապստամբների շարքերն սկսեցին թուլանալ, տարաձայնություններ ծագեցին։ Մի շարք նախարարներ հրաժարվեցին պատերազմին նախապատրաստվելուց։ Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա զինակիցներն անվստահությամբ ընդունեցին Հազկերտի հրովարտակը։ Վարդան Մամիկոնյանն ու նրա կողմնակից նախարարները, հոգևորականներն ու ազատները, ինչպես նաև ժողովրդի լայն զանգվածները որոշել էին մինչև վերջ պայքարել հայրենիքի ազատության համար, ուստի շարունակում էին պատրաստվել պատերազմի[33]։ Սասանյանները տեսնելով այդ, շտապում են զորք ուղարկել Հայաստանի սահմանը։ Պարսկական զորքը, այդ թվում նաև մարտական փղերի գումարը հազարապետ Միհրներսեհը կենտրոնացնում է Փայտակարանում։ Այստեղ է կանչվում Վասակ Սյունին՝ ապստամբած հայերի ռազմական պատրաստությունների մասին տեղեկություններ հաղորդելու համար։ Հայաստանի մարզպանին ընդունում են մեծ պատվով, որպես մի մարդու, որը դեռևս կարող էր պիտանի լինել պարսիկներին։ Պատմիչների հաղորդման համաձայն, Միհրներսեհը, Վասակին սիրաշահելու միտումով խոստացել էր ապստամբությունը ճնշելուց հետո նրան հռչակել թագավոր և նստեցնել Հայոց գահին[34]։

Հայրենիք վերադառնալով, Վասակ Սյունին վերսկսում է հայ նախարարների միասնականությունը խախտելու իր տենդագին գործունեությունը և քայքայիչ աշխատանք է ծավալում նաև Հայաստանից դուրս։ Նա կարողանում է խափանել ապստամբ հայերի և աղվանների միասնությունն ու դաշինքը։ Ապստամբությանը չեն մասնակցում նաև բարձր լեռնային ծայրագավառները՝ Աղձնիքը, Տմորիքը, Կորդուքը, Արցախը։ Վասակը դրանց իշխաններին պատվիրում է ապաստան չտալ փախստականներին։ Վասակ Սյունին նամակ է ուղարկում բյուզանդական Հայաստան՝ Վասակ Մամիկոնյանին և հայտնում, թե իբր ապստամբների կողմնակիցները հեռացել են նրանցից, ամբողջ Հայաստանն իր կողմն է անցել, և որ ինքը վերականգնել է քրիստոնեությունը։ Վասակ Մամիկոնյանը «Ստորին Հայքի» սպարապետ էր և հռոմների զորքերին հավատարիմ մի անձ՝ Պարսից սահմանի վրա։ Վասակ Մամիկոնյանն իր հերթին այդ լուրը հայտնում է Կոստանդնուպոլսի արքունիք[35]։

---

33 Նույն տեղում։

34 Նույն տեղում, դ, էջ 83, Փարպեցի, Բ, լզ (աշխ., թարգմ., էջ 159)։

35 Եղիշե (աշխ. թարգմ., էջ 85)։

Այդ իրավիճակում ապստամբները ոչ մի տեղից օգնության հույս չունեին, միայն հոներն էին հավատարիմ մնացել իրենց խոստմանը։ Սակայն կովկասյան լեռնանցքներով հոների ներխուժումը կանխելու համար Վասակ Սյունին պարսկական զորաջոկատներ դնելով, ամենուրեք ամրացրել էր անցումները։

Վասակ Սյունին Հայաստանին հարևան տարածքներից հավաքագրում է նաև մի շարք լեռնցի ցեղեր[36]։ Ապստամբների դեմ պատրաստվող այս բոլոր ռազմական ուժերը հավաքվում են Փայտակարանում, ուր Միհրներսեհին կրկին ներկայացած Վասակ Սյունին իր համախոհներով հավաստիացնում են, որ հայերի ու պարսիկների ընդհարման դեպքում իրենք կլինեն վերջիններիս կողմը։ Վասակից ու նրա կողմնակիցներից տեղեկություններ ստանալով ապստամբների ռազմական ու ստրատեգիական բոլոր ծրագրերի մասին՝ Միհրներսեհն ուղևորվում է Միջին Ասիա, այս ամենի մասին Հազկերտին զեկուցելու, իսկ ապստամբ հայերի դեմ կռվելու համար պարսից զորքի հրամանատար է նշանակում Մուշկան Նիսալավուրտին[37]։

450—451 թթ. ձմռան ընթացքում ապստամբների զորքը նախապատրաստվում էր առաջիկա կռիվներին։ 451 թ. ապրիլին պարսիկներն իրենց զորքերը Փայտակարանից քաշում են դեպի Հայաստանի հարավային սահմանը՝ Հեր և Զարևանդ գավառների մոտ, որտեղից Ամբրիոտիկ ամրոցի կողմից ներխուժելու էին Հայաստանի կենտրոնը՝ Այրարատ նահանգը։ Այդ մասին տեղեկություն ստանալով, Վարդան Մամիկոնյանը կարգադրում է, որ բոլոր նախարարներն իրենց աշխարհազորով հավաքվեն Արտաշատում, ընդ որում Վասակ Սյունու կողմն անցած նախարարների զորքերը հանձնվում են ապստամբության հավատարիմ մնացած՝ ուխտապահների հրամանատարությանը[38]։ Արտաշատում տեղի է ունենում զորքերի հանդիսավոր ստուգատես, որի ժամանակ այրուձիով ներկա էին բոլոր ուխտապահ նախարարները (Ներշապուհ Արծրունին, Խորեն Խոռխոռունին և ինքը՝ սպարապետը՝ Արտակ Պալունին, Վահան Ամատունին, Վահևունյաց Գյուտը, Թաթուլ Դիմաքսյանը, Արշավիր Արշարունին, Շմավոն Անձևացին, Տաճատ Գնթունին, Ատոմ Գնունին, Խոսրով Գաբեղյանը, Կարեն Սահառունին, Հմայակ Դիմաքսյանը, մի այլ Դիմաքսյան՝ Գազրիկը, Ներսեհ Քաջբերունին, Փարսման Մանդակունին, Արսեն Ընծայացին, Այրուկ Սղկունին, Վրեն Տաշրացին, Ապրսամ Արծրունին, արքունի ախոռապետը, Խուրս Սրվանձտյանցը, Քոշյանները, Ակեացիները, Տրպատունիները և Ռշտունիների զորքը և արքունի բոլոր գործակալներն ամեն մեկն իր զորքերի հետ միասին)[39]։ Ապստամբների ամբողջ զորքի ընդհանուր թիվն էր վաթսունվեց հազար մարդ՝ հեծյալ և հետևակ[40]։ Առաջիկա ճակատամարտում հայոց ռազմական այս ուժի դեմ դուրս եկած պարսկական զորքում հաշվվում էր 80—90 հազար մարդ և 13 մարտական փիղ։ Սակայն իր բարոյական ոգով ապստամբների զորքը գերազանցում էր թշնամուն։ Արտաշատում զորքի հանդիսավոր ստուգատեսի ժամանակ Վարդան Մամիկոնյանը քաջալերում էր զորականներին. «Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ով իմ քաջ նիզակակիցներ.

---

36 Նույն տեղում, էջ 86—87։

37 Փարպեցի, Բ, լէ, էջ 69։ Եղիշե, Դ, էջ 88։

38 Եղիշե, Ե (աշխ. թարգմ., էջ 91—92)։

39 Նույն տեղում։

40 Նույն տեղում, էջ 92։

մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությամբ ինձնից ավելի լավ եք և հայրենական գահի պատվով՝ ավելի բարձր, բայց երբ ձեր հոժար կամքով ինձ կարգեցիք ձեր առաջնորդ և զորագլուխ, թող իմ խոսքերնախորժալուր և բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին։ Չերկչենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից... իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիության ու քաջության մեջ վախկոտություն չխառնենք»[41]. «վախը թերահավատության նշան է, թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից. նրա հետ վախն էլ թող փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»[42]։ Հայոց բանակում մեծ հեղինակություն էր վայելում Ղևոնդ երեցը, որ քաջալերում էր ապստամբներին, հիշեցնելով նրանց գործի մեծ առաքելությունը հայրենիքի և ժողովրդի ազատության համար մղվող պայքարում։

Պարսկական բանակի ներխուժումը կանխելու նպատակով Վարդան Մամիկոնյանը շտապում էր իր զորքն ուղարկել երկրի հարավային սահմանը։ Նա հույս ուներ, որ պատերազմական գործողությունները տեղի կունենան թըշնամու հողի վրա և երկիրը զերծ կմնա ավերածություններից[43]։ Սակայն պարսկական բանակն արդեն հասցրել էր անցնել մարզպանական Հայաստանի սահմանագիծը Ատրպատականի կողմից և հայկական զորքը հակառակորդին հանդիպում է Ավարայրի դաշտում, Տղմուտ գետի ափին[44]։

Տղմուտ գետի հյուսիսային ափին, պարսկական զորքին դիմացրած կանգնում է ապստամբ հայերի շատ ավելի փոքրաթիվ զորքը։ Վարդան Մամիկոնյանը հայկական զորքը բաժանում է չորս մասի. աջ թևի զորամասի հրամանատարությունը հանձնում է Ներշապուհ Արծրունուն և նրան նիզակակից կարգում Մոկաց մեծ իշխան Արտակ Մոկացուն, ձախ թևի զորամասի հրամանատարությունը հանձնում է Խորեն Խորխոռունուն և նիզակակիցներ կարգում Արսեն Ընծայացուն և Ներսեհ Քաջբերունուն։ Երրորդ զորամասը Վարդան Մամիկոնյանը հանձնում է Թաթուլ Վանանդացուն և նրան նիզակակից կարգում Տաճատ Գնթունուն։ Վարդան Մամիկոնյանը ինքը, վերցնում է չորրորդ գունդը և իրեն նիզակակից նշանակում քաջ իշխան Արշավիր Կամսարականին ու իր հարազատ եղբայր Համազասպյանին[45]։

Դեմ դիմաց կանգնած էին երկու բանակ՝ հակադիր խնդիրներով ու նպատակներով. մի կողմից պարսից բանակը, որը ձգտում էր պարտության մատնել հայերին, ճնշել ապստամբությունը և հաստատել պարսկական լուծը հայ ժողովրդի ուսերին, հարկադրելով նրանց նաև ընդունելու պարսից զրադաշտական կրոնը, մյուս կողմից՝ հայկական բանակը, որն ուխտել էր մինչև վերջ կռվել օտար տիրապետության դեմ, իր հայրենիքի և ժողովրդի ազատության ու իր դավանանքի համար։ Թվական գերակշռությունը պարսիկների կողմն

41 Նույն տեղում, էջ 93։

42 Նույն տեղում, էջ 95։

43 Փարպեցի, Բ, լէ (աշխ. թարգմ., էջ 161)։

44 Ավարայրի դաշտը կոչվել է նաև Արտազու դաշտ կամ Տղմուտի դաշտ, որ համապատասխանում է այժմյան Չորսի դաշտին, ինչպես ժամանակին ցույց է տվել Գալուստ Շերմազանյանը (տե՛ս «Արարատ», ամսագիր, 1872, նոյեմբեր-դեկտեմբեր)։ Տե՛ս Հ. Օ. Աղաբեկյան, Ավարայրի ճակատամարտի տեղի հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1967, № 4։ Հ. Աղաբեկյան, Ավարայրի ճակատամարտ, ՀՍՍՀ, հ. 1, էջ 607 (տե՛ս նաև նրա Ավարայրի ճակատամարտի քարտեզը)։

45 Եղիշե. Ե (աշխ. թարգմ., էջ 105—106)։

էր, իսկ բարոյականը՝ հայերի։ Ահեղ ճակատամարտն սկսվեց 451 թ. մայիսի 26-ին, շաբաթ օրը, կեսօրին։ Հակառակորդ կողմերը ձեռնամարտի բռնվեցին։ Մարտը բորբոքվեց մեծ ուժգնությամբ, մինչ հետևակը կռվի մեջ էր, ձախ թևում Վարդան Մամիկոնյանն իր հեծելազորով անցնում է գետը և թափով հարձակվելով թշնամու աջ թևի վրա, հարկադրում նրան նահանջել, իսկ ետևվում կանգնած պարսկական «անմահների գունդը» առանց մարտի բռնվելու փախուստի է դիմում։ Անգիշում կռիվը շարունակվում է երկար, սակայն մարտի թեժ պահին հայկական մի քանի ջոկատներ ընկրկելով հակառակորդի դերակշիռ ուժերի առջև, ետ են քաշվում մերձակա բլրակները։ Այդ օգտագործում է Մուշկան Նիսալավուրտը և աջից հարձակում սկսում հայկական զորքի ձախ թևում։ Երկու կողմերն էլ կռվում են մեծ համառությամբ, ամբողջ հարթությունը ծածկվում է դիակներով։ Մուշկան Նիսալավուրտը կռվի մեջ է մըտցընում մարտական փղերը։ Թշնամին իր փղերի գնդով շրջապատում է Վարդան Մամիկոնյանին և նրա ջոկատի հեծյալներին։ Այստեղ հերոսի մահով ընկնում են հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և նրա զինակիցները։

Մայրամուտին մարտը դադարում է։ Զոհերի թիվը մեծ էր։ Սակայն հաղթանակի հարցը մնում էր չլուծված։ Եղիշեի խոսքերով ասած՝ «ոչ թե մի կողմը հաղթեց և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին»[46]։ Եղիշեն և Ղազար Փարպեցին պահպանել են Ավարայրի դաշտում հերոսական մահով ընկած նահատակների անունները. «Մամիկոնյան ցեղից Քաջ Վարդանը՝ հարյուր երեսուն և երեք մարդով, Խոռխոռունյաց ցեղից Կորովի Խորենը՝ տասնինը մարդով, Գնթունյաց ցեղից Զարմանալի Տաճատը՝ տասնինը մարդով, Դիմաքսյան ցեղից Հրաշակերտ Ներսեհը՝ յոթ մարդով, Գնունյաց ցեղից Մանուկ Վահանը երեք մարդով, Ընծայնոց ցեղից Արդար Արսենը յոթ մարդով, Սրվանձտյան ցեղից Հառաջադեմ Գարեգինը՝ երկու հարազատներով և տասնութ մարդով»[47]։ Ճակատամարտում կողմերի տված զոհերի թվի մասին մեր երկու պատմիչն էլ՝ թե Եղիշեն, և թե Փարպեցին, միևնույն տեղեկությունն են հաղորդում։ Նրանց տըվյալների համաձայն Ավարայրի դաշտում հայերից զոհվեց 1036 հոգի, որոնցից 9-ը՝ նախարար, պարսիկներից՝ 3544 հոգի[48]։ Հայ ժողովրդի՝ օտար նվաճողների դեմ մղած պայքարի բազմաթիվ դրվագներից ոչ մեկը այնպես չի տպավորվել հայ ժողովրդի հիշողության մեջ, ինչպես Ավարայրի հերոսամարտը։ Այն մնաց իբրև հայ ժողովրդի ազատասեր ոգու և ազատագրական պայքարի անջնջելի պատգամ դարեր շարունակ։ Ավարայրի ճակատամարտում զոհվածները դասվել են «հայրենիքի նահատակների» շարքը և այսօր էլ «Վարդանանց տոնը» համազգային տոն է, որ նշվում է ամենուրեք՝ թե Հայրենիքում և թե սփյուռքում[49]։

---

46 Նույն տեղում, էջ 108։

47 Նույն տեղում։ Փարպեցի. Բ, լԹ (աշխ. թարգմ., էջ 171)։

48 Նույն տեղում, էջ 109։ Փարպեցի, նույն տեղում։

49 Տե՛ս С. Т. Еремян. Народно-освободительная борьба армян против персов в 450—451 гг., ВДИ, 1951, № 4.

3. ՏԱՐԵՐԱՅԻՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ։ ՏԻԶԲՈՆԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավարայրի ճակատամարտից հետո ապստամբական շարժումն ընդունեց տարերային պայքարի բնույթ։ Ժողովուրդը քաշվում է անառիկ լեռներն ու ձորերը, որտեղից անընդհատ հարձակումներ է գործում պարսկական պատժիչ ջոկատների վրա, որոնք գործում էին երկրի ցածրադիր մասերում։ Սովորաբար պարսիկները պաշարում էին այն ամրությունները, որտեղ պատսպարված էր լինում խաղաղ բնակչությունը և ներումն խոստանում՝ եթե հանձնվեն։ Տեղ-տեղ պաշարվածները ստիպված էին հանձնվել՝ քաղցից և ծարավից դրդված։ Բայց կամովին հանձնվածներին էլ պարսիկները չէին խնայում, կոտորում էին կամ գերության քշում, իսկ բնակավայրերը՝ հրկիզում[50]։ Հայկական ջոկատները հերոսական պայքար էին մղում պարսկական պատժիչ ջոկատների դեմ։ Տմորիքի լեռների անմատչելի ամրոցներում ապաստանածները պարսիկների չարագործությունների լուրն առնելով, արիաբար իջնում են լեռներից և հաշվեհարդար տեսնում պատժիչների հետ[51]։

Արցախի խիտ անտառներում ապաստանած փախստականներն անդադար մարդիկ էին ուղարկում Հյուսիսային Կովկասի հոների մոտ և հիշեցնում, որ նրանք կատարեն հայերին օգնելու մասին իրենց խոստումը։ Ի վերջո, հոների մի մեծ ջոկատ ներխուժում է Անդրկովկաս և հասնում մինչև Պարսկաստանի սահմանը, ավերելով պարսկական մի քանի նահանգներ։ Վերադարձին հոները հարձակվում են Հյուսիսային Կովկասի այն ցեղերի վրա, որոնք օգնել էին պարսիկներին՝ ընդդեմ հայերի։ Սակայն այս միջոցին պարսիկները գրավում են հոների սահմանամերձ ամրությունները[52]։

Պարսկական պատժիչ ջոկատներին նույնպիսի կազմակերպված դիմադրություն էին ցույց տալիս Հայաստանի բյուզանդական մասին սահմանակից շրջանների, հատկապես Ծորոխի ավազանի զինված ջոկատները։ Այստեղ՝ Տայքում, Պարխարյան լեռների և Խաղտիքի խիտ անտառներում Վարդան Մամիկոնյանի եղբոր՝ Հմայակի մոտ ապաստան էր գտել ապստամբների հիմնական մասը։ Այստեղից կարելի էր տևական դիմադրություն կազմակերպել, իսկ անհաջողության դեպքում հեշտությամբ անցնել Բյուզանդական կայսրության սահմանները։ Հմայակ Մամիկոնյանի դեմ ուղարկվում են պարսիկների պատժիչ ջոկատներ, որոնք հույս ունեին այնտեղ գտնել փախած նախարարների գանձերը։ Հմայակ Մամիկոնյանն իր աշխարհազորի հետ, որը վատ էր զինված, Պարխարյան լեռներից իջնում է Ծորոխ գետի կիրճը, Որջնհաղ գյուղը (այժմ՝ Օշնախ)։ Այստեղ թշնամու կանոնավոր զորքը հաղթում է աշխարհազորական ջոկատներին։ Նահանջի ճանապարհին, Բերդագրակ ամրոցի մոտ անհավասար մարտում ընկնում է նաև Հմայակ Մամիկոնյանը[53]։ Մյուսներն

---

50 Եղիշե, *Ձ (աշխ. թարգմ., էջ 111—112)։*

51 *Նույն տեղում, էջ 115։*

52 *Նույն տեղում, էջ 116։*

53 Փարպեցի, *Բ, խա, աշխ. թարգմ., էջ 175։ Հմայակ Մամիկոնյանը հայոց եկեղեցու կողմից դասվեց սրբերի շարքը։ Նրա նահատակության տեղում հիմնվում է եկեղեցի և միաբանություն, որ հետագայում հայտնի է Զորդվանք անունով (վրաց. Օթխթա-էկլեսիա, այսինքն չորս եկեղեցի, այժմ կոչվում է Դորթ-Քիլիսե)։ Տե՛ս նաև Հ.* Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, 1946, էջ 90։*

ապաստան են գտնում Պարխարյան լեռներում[54]։

Սասանյանները հասկանում էին, որ Ավարայրի ճակատամարտից հետո ծավալված ժողովրդական պատերազմը կձգձգվի անորոշ ժամանակով։ Պատժիչ զոկատներն էլ ավելի էին գրգռում ժողովրդի ատելությունը պարսիկների և դավաճան նախարարների հանդեպ։ Հայերի դիմադրությունը հետզհետե զորեղանում էր, իսկ պարսիկների գործերը Միջին Ասիայում վատ էին։ Հոների և հեփթաղների հարձակման հետևանքով ստեղծված պայմաններում անհրաժեշտ էր շուտափույթ լուծել ապստամբ վիճակում գտնվող Հայաստանի հարցը։ Բայց այդ կարելի էր անել միայն ժողովրդին ատելի դարձած Վասակ Սյունուն պաշտոնից զրկելու և նրա կողմնակիցներին չեզոքացնելու միջոցով։

Հայերի դեմ ռազմական գործողությունները գլխավորող Մուշկան Նիսալավուրտը բազմաթիվ անհաջողություններ կրելով, և վախենալով պատասխանատվությունից, ամբաստանագիր է գրում Վասակ Սյունու և նրա կողմնակիցների դեմ[55]։ Այս պայմաններում Հայաստանում խաղաղություն հաստատելու համար Հազկերտ Բ-ն որոշում է ժամանակավորապես փոխել իր քաղաքականությունը։

Վասակ Սյունին հեռացվեց իր պաշտոնից և կանչվեց Տիզբոն։ Նրա փոխարեն Հազկերտ Բ-ն Հայաստանի պարսկական մասի մարզպանի պաշտոնը հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Ատրորմիզդ Արշականին (Արշակունուն)[56]։ Մուշկան Նիսալավուրտ զորավարը նույնպես հեռացվում է Հայաստանից։ Ատրորմիզդ մարզպանը, ինչպես նշում է Եղիշեն, «Հայոց աշխարհը մտավ սիրով և խաղաղությամբ»[57]։ Նա երկրով մեկ խաղաղության հրովարտակներ էր հղում։ Որ ավելի կարևոր էր, արքայից արքայի հատուկ հրովարտակով բոլորին լիակատար կրոնական ազատություն էր տրվում, հրամայվում էր չպահանջել ապստամբության տարիներին չմուծված հարկերը, առժամանակ պակասեցվում էր Միջին Ասիայում կռվելու համար Հայաստանից հավաքագրվող հեծելազորի թիվը, փախստականներին թույլատրվում էր վերադառնալ և տեր դառնալ իրենց ունեցվածքին[58]։ Նույնիսկ բռնի կրոնափոխ եղածներին, ըստ հրովարտակի, չէր արգելվում նորից վերադառնալ քրիստոնեության։

Այս նույն ժամանակ Սասանյանները բռնություններ են կիրառում ապստամբական շարժման ղեկավարների նկատմամբ։ Ավարայրի ճակատամարտից կենդանի մնացած ուխտապահ նախարարները՝ թվով 37 հոգի, և 8 եկեղեցականները տարվում են Տիզբոն[59]։ Տիզբոն էին գնում ավագ նախարարները, ամենանշանավոր նախարարական տոհմերի ներկայացուցիչները, որ միևնույն ժամանակ քաղաքական գործիչներ էին։

Եղիշեն և Ղազար Փարպեցին գրեթե միատեսակ բերում են Տիզբոն գնացող, ապա 12 տարով (452—464) աքսորված նախարարների ցուցակը՝ «Սյուն-

---

54 Փարպեցի, Բ, խա (աշխ. թարգմ., էջ 177)։

55 Եղիշե, Զ (աշխ. թարգմ., էջ 116—117)։

56 Նույն տեղում, էջ 117։

57 Նույն տեղում։

58 Նույն տեղում (էջ 118—119)։ Փարպեցի, Բ, խ (աշխ. թարգմ., էջ 173)։

59 Նույն տեղում։ Նրանք հասել են 451 թ. հոկտեմբերի կեսերին (Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 385)։

յաց տոհմից՝ երկու եղբայրներ՝ Բաբգեն և Բակուր. Արծրունյաց տոհմից՝ Ներշապուհ և Շավասպ և Շնգին և Մեհրուժան և Պարգև և Տաճատ. Մամիկոնյան տոհմից՝ Համազասպյան և Համազասպ և Արտավազդ և Մուշեղ. Կամսարականների տոհմից՝ Արշավիր և Թաթ, Վարձ, Ներսեհ և Աշոտ. Ամատունյաց տոհմից՝ Վահան և Առանձար և Առնակ. Գնունյաց տոհմից՝ Ատոմ, Դիմաքսյանների տոհմից՝ Թաթուլ և Սատոյ, երկու այլ ընկերներով, Անձևացյաց տոհմից՝ Շմավոն և Ձվարեն և Առավան. Առավեղյանների ցեղից՝ Փափագ և Վարազդեն և Դատ. Արծրունյաց տոհմից՝ Ապրսամ. Մանգակունյաց տոհմից՝ Սահակ և Փարսման, Տաշրացյաց տոհմից՝ Վրեն. Ռափսոնյան տնից՝ Բաբիկ և Հոհան։

Այս երեսունևհինգ աքսորականներից ոմանք ավագ նախարարներից էին, ոմանք կրտսերներից, բայց բոլորն էլ մարմնով նախարարուզուններ են»։ Սրանց հետ աքսորվել են նաև «ուրիշ շատ ազատ մարդիկ էլ, ոմանք թագավորական տնից և ոմանք հենց նախարարների տնից, քաջ նահատակների նիզակակիցներ ու մարտակիցներ»[60]։ Որպեսզի նախարարների համարձակությունը չափավորվի և կաշկանդվի, իբրև պատանդ Տիզբոն էին ուղարկվում նաև ամենաերևելի նախարարների երեխաները։ Սրանք էին՝ սպանված Հմայակ Մամիկոնյանի (Վահան, Վասակ, Արտաշես) և Արշավիր Կամսարականի (Ներսեհ և Հրահատ) որդիները։ Բոլորը նահատակված Վարդան Մամիկոնյանի եղբորորդիներն ու թոռներն էին[61]։ Վասակ Սյունին գնաց արքունիք, երբ բոլորն արդեն Տիզբոնում էին։ Նա մեծ հույսեր ուներ, որ իր «ծառայությունները» կգնահատվեն։

Տիզբոնում ատյանը կազմվեց Միհրներսեհի նախագահությամբ, 452 թ. սկզբներին։ Նախապես դատվեցին հոգևորականները, Արտաշատի և Ռշտունիքի կրակատները քանդողները՝ Սամուելը և Աբրահամը, Սահակն ու Քաջաջը, որից հետո կաթողիկոսի տեղապահ Հովսեփը և Ղևոնդ երեցը, Մուշեղի և Արշենի հետ ենթարկվում են գանահարման, ապա շղթայակապ բանտարկվում են, մինչև արքունական վերջնական վճիռը[62]։

Այնուհետև հերթը հասնում է նախարարներին։ Շատերին փրկելու հույսով պետք էր մեղքը բարդել մեկի՝ Վասակ Սյունու վրա։ Նա իբրև երկրի մարզպան սկզբում հանդես էր եկել ապստամբության կազմակերպչի դերում։ Ատյանում ցույց են տրվում նրա մատանիով կնքված թղթերը, որոնք առնչվում էին ապստամբության հետ, դրանց թվում և բյուզանդական կայսրին հղած նամակը, որով խնդրվում էր օգնել ապստամբներին։ Մեջտեղ են բերվում նաև պարսիկներից խլված շատ բերդերի վերաբերմամբ նրա թղթերն ու հրամանները։ Ապա վկայություն տվեցին, որ մարզպան Վասակ Սյունին խառն էր մոգերի կոտորածին Զարեհավանում։ Ատյանում գտնվող Ատոմ Գնունին, որին Վասակը պատգամավոր էր ուղարկել հույների մոտ, առաջ եկավ ու մեղադրեց նրան, մեջ բերելով այն հրովարտակը, որը նա տվել էր՝ կնքած մատանիով[63]։

Ատյանին ներկա էին նաև Վասակ Սյունու ազգականները, որոնց թվում՝ հորեղբոր որդիները։ Նրանց հորը նա բանտարկությամբ սպանել էր և անօրեն

---

60 Եղիշե, Է (աշխ. թարգմ., էջ 171—172)։ Փարպեցի. Բ, ԽԷ (աշխ. թարգմ., էջ 205)։
61 Փարպեցի. Բ, ԽԶ, Գ, ԾԹ (աշխ. թարգմ., էջ 183, 257, 259)։
62 Փարպեցի, Բ, ԾԳ, ծբ։ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, էջ 386—387։
63 Եղիշե, Զ (աշխ. թարգմ., էջ 120—122)։

տիրացել Սյունյաց իշխանությանը, որի մասին նրան նորից հիշեցրին Տիզբոնի ատյանում։ Վասակ Սյունու ազգականները հայտնեցին, որ Վասակը բարեկամացել էր հոն Հեռանի հետ այն ժամանակները, երբ վերջինս կոտորեց պարսից զորքերն Աղվանքում։ Բոլորի առաջ պարզ դարձավ Վասակի երկդիմի դերը, որն ավելի շեշտեց Սահակ եպիսկոպոսը[64]։

Հազարապետ Միհրներսեհը հայտնեց Հազկերտին ատյանում լսված Վասակի գործի մասին։ Վասակ Սյունին արդեն կատարել էր դավաճանի իր դերը, նա այլևս պետք չէր Սասանյաններին։ Հայերին հաճոյանալու և նրանց հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար Հազկերտ Բ-ն կարգադրում է ձերբակալել Վասակին։

Մարզպան Վասակն, օժտված լինելով ամենաբարձր լիազորություններով ու արտոնություններով, ըստ պարսկական արքունիքում ընդունված կարգի, պետք է նույնպիսի բարձր մակարդակի վրա պատվազրկության արարողությանը ենթարկվեր, որ այն ժամանակ հայերենում արտահայտվում էր «պատուհաս» բառով։ Այդ տեղի է ունենում հրապարակայնորեն, հանդիսավոր պայմաններում։ Վասակ Սյունուն երևելի մարդկանց հետ ընթրիքի են հրավիրում։ Նա ներկայանում է զարդարված ու պճնված։ Բացի տարբեր զարդերից նա հագել էր Հազկերտից ստացած պարսկական հագուստը։ Վասակը նստում է դահլիճում, որը մեծամեծների ժողովատեղին էր։ Այստեղ է գալիս արքունի սենեկապանը և իբրև թագավորի ներկայացուցիչ, որպես մեղադրանք մեկ առ մեկ հիշեցնում նրան ատյանում ասված բոլոր խոսքերը։ Ուխտապահների անունից հանդես է գալիս Արշավիր Կամսարականը՝ Վասակ Մամիկոնյանի փեսան։ Նա նորից հիշեցրեց բոլոր ամբաստանությունները և հատկապես այն, որ Վասակն ստիպեց կայսրություն գնացող Վարդանին ետ վերադառնալ և վինված ապստամբության գլուխ կանգնել[65]։ Վասակը արդարանալու խոսք չի գտնում։ Հազկերտը կայացնում է Վասակի մահվան վճիռը[66]։

Այնուհետև տեղի ունեցավ «պատուհասի» արարողությունը։ Վասակի վրայից դահճապետը հանում է արքունիքից ստացած հագուստները և նրան մահապարտի զգեստ հագցնում։ Վասակի ոտքերն ու ձեռքերը կապում են և կնոջ նման մատակ ձի նստեցնում, տանում հանձնում են այն զնդանը, որտեղ բոլոր մահապարտներն էին։ Բայց սրանով չէր վերջանում նրա պատիժը, նրան ամեն օր բերում էին մեծ հրապարակը, նախատում, ծաղրում ամբողջ բանակի առաջ[67]։

Մահվան դատապարտված Վասակից պահանջվեց հատուցել այն գումարը, որ յուրացրել էր, և նա ստիպված է լինում տալ իր ողջ ունեցվածքը։

Եղիշեն Վասակ Սյունուն ներկայացնում է իբրև հայրենիքի և իր ժողովրդի դավաճանի, որը խիստ անփառունակ վախճան ունեցավ[68]։

Վասակի դատավարությունից հետո 8 եկեղեցականներ և 37 նախարարներ աքսորվեցին Վրկանից աշխարհը, որտեղ բանտարկված մնացին երկու տարի։ 454 թ. սկզբներին Քուշանաց աշխարհում նորից պատերազմ ծագեց՝

---

64 Նույն տեղում, էջ 121—122։

65 Նույն տեղում։ Փարպեցի, Բ, խե, էջ 83—84։

66 Եղիշե, Զ (աշխ. թարգմ., էջ 124)։ Փարպեցի, Բ, խզ, էջ 85։

67 Եղիշե, Նույն տեղում, էջ 124—125։

68 Նույն տեղում, էջ 124—126։

պարսիկների և հոների միջև։ Վրկանը սահմանակից էր հոներին, ուստի Հազկերտ Բ-ի հրամանով բանտարկյալներին տարան խոր թիկունք՝ Ապար աշխարհը (հետագայի Խորասանը)[69]։ Նոր պատերազմը պարսիկների համար անհաջող է վերջանում, և Հազկերտը ողջ զայրույթը թափում է քրիստոնյաների վրա, նրանց դեմ սկսվում են նոր հալածանքներ։ Ահա այս ժամանակ 454 թ. հրոտից ամսի 7-ին (հուլիսի 7-ին)[70], Նյուշապուհ քաղաքից ոչ հեռու գտնվող Վարդգետ կամ Վարդգէս գավառի անապատ վայրում տեղի է ունենում հոգևորականների մի մասի սպանությունը, իսկ մնացած եկեղեցականները, որոնց թվում նաև Ղևոնդ երեցը, սպանվեցին 454 թ. հուլիսի 25-ին, Ռևան (կամ Ռուշան) քաղաքում[71]։

Ղևոնդ երեցի և նրա ընկերների մահապատժից հետո Հազկերտ Բ-ն կարգադրեց, որպեսզի նրանց սպասարկող Խորեն Որկովեցի և Աբրահամ Զենակեցի երեցներին կրոնափոխ անեն, սակայն նրանք մերժեցին հավատափոխության առաջարկը, ուստի և ստրկացվեցին՝ ենթարկվելով համապատասխան մարմնական խեղման՝ կտրեցին նրանց ականջները[72] և ուղարկեցին Ասորեստանի գավառներից մեկը՝ տաժանակիր աշխատանքի։ Մեկ տարուց հետո Խորենը մահացավ, չդիմանալով տաժանակրության պայմաններին։ Աբրահամ երեցն ազատվեց, ասորիներից բաղկացած տեղական քրիստոնյա համայնքների շնորհիվ։ Սրանք միջոցներ հավաքեցին և փրկագին վճարելով ազատեցին նրան ստրկությունից[73]։

Այս ժամանակների բարքերին բնորոշ էր նահատակված քրիստոնյաների մասունքների առուծախը։ Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ մի քրիստոնյա խուժիկ առևտրական, որն առևտրական գործերով լինում էր Հայաստանի քաղաքներում և խոսում հայերեն, ականատես է լինում նշված սպանություններին և նրանց ոսկորներն իբրև մասունքներ հանձնում Պարսկաստանի քրիստոնյա համայնքներին, մի մասն էլ բերում Հայաստան։ Այս առևտրականն էր, որ աքսորավայրում հանդիպում էր ունեցել Արշավիր Կամսարականի հետ և այդ մասին պատմել Ղազար Փարպեցուն[74]։

Ապստամբությանը հաջորդած անցքերը ցույց տվեցին, որ պարսից արքունիքը ստիպված էր վերականգնել Հայաստանի ինքնուրույնությունը և նախարարների արտոնությունները, սակայն դիտելով դա իբրև ժամանակավոր զիջում, աքսորով և սպանություններով ոչնչացնում էր ապստամբության ղեկավարներին և ոգեշնչողներին, փորձելով լծի տակ գցել Հայաստանը։

---

69 Նույն տեղում, էջ 126։

70 Փարպեցի, Բ, խը (աշխ. թարգմ., էջ 205—209)։

71 Մ. Օրմանյան. Ազգապատում, հ. Ա, էջ 393—397։

72 Փարպեցի, Բ, ծը (աշխ. թարգմ., էջ 255)։ Մշտնջենական ստրկություն էր բերում ականջ կտրելը, որը զրկում էր փախչելու հնարավորությունից։

73 Փարպեցի, Բ, ծը (աշխ. թարգմ., էջ 257)։

74 Փարպեցի, Բ, ծէ։

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱՐ V Դ. ՎԵՐՋՈՒՄ—VI Դ. ՍԿԶԲՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ» ՀԵՏՈ։ ՀԱԶԿԵՐՏ Բ-Ի ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

457 թ. Հազկերտ Բ-ի և նրա երկու որդիների՝ Որմիզդի ու Պերոզի միջև սկսվեցին գահակալական կռիվները, որոնք տևեցին երկու տարի։ Այդ ժամանակամիջոցում հայ նախարարներն ազատվեցին աքսորից, բայց մնում էին Պարսկաստանում՝ զինվորական ծառայության մեջ։ Պերոզը մեծ խոստումներով իր կողմը գրավեց հայ նախարարներին, որոնց օգնությամբ և հաղթեց։ Որմիզդի սպանվելուց հետո 459 թ. գահ բարձրացավ Պերոզը։ Նա ոչ միայն չկատարեց իր խոստումները, այլև հայերին ուղարկեց Հրև նահանգը՝ Աշտատ զորավարի հրամանատարության ներքո։ Դրանով հայերը մեկուսացվում և հսկողության տակ էին առնվում։ Բայց կար ավելի զորեղ պատճառ նախարարներին հայրենիք չվերադարձնելու։ Դա Աղվանքում Վաչե թագավորի գլխավորած ապստամբությունն էր։

Բուն Հայաստանում Պերոզը ձգտում էր շահել նախարարների բարեկամությունը և ընդառաջ էր գնում նրանց պահանջներին։ Նրա ներկայացուցիչը՝ Հայաստանի մարզպան Ատրորմիզդը, իր մեղմ քաղաքականությամբ համակրանք էր վայելում երկրում։ Երբ 461 թ. մահացավ Մովսես Մանազկերտացի կաթողիկոսը, Ատրորմիզդի համաձայնությամբ կաթողիկոս ընտրվեց Սահակ-մեսրոպյան աշակերտների սերնդի վերջին ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գյուտը, Տայքի Արահեզ գյուղից[1]։

Աղվանից Վաչե թագավորը, որը Վարդան Մամիկոնյանի համախոհներից էր, նրա սպանվելուց հետո կեղծ ուրացության ուղին բռնեց և ձևացնում էր, թե Ավարայրի ճակատամարտը և նրան հաջորդող դեպքերն իրեն չեն վերաբերվում։ Վաչեն նույնիսկ կին վերցրեց Հազկերտ Բ-ի քրոջ աղջկան և ընդհանուր լեզու գտնելով պարսկական արքունիքի հետ, ապահովեց իր երկիրը Հայաստան ուղարկված պատժիչ արշավախմբերի ասպատակություններից։ Նա նույնիսկ Պերոզի հրամանով 461 թ. հիմնում է «Պերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ»[2]։

---

[1] Մ. Օրմանյան, *Ազգապատում, հ. Ա, էջ 418։*

[2] *«Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Ա, ժե, Թիֆլիս, 1912, էջ 52։*

Հազկերտ Բ-ի մահից հետո Վաչեն քրիստոնեությունը բացեիբաց հայտարարում է Աղվանքի պետական կրոն և պայքար մղում երկրում զրադաշտականության դեմ։ Սակայն Պերոզն իր դիրքերն ամրապնդելով՝ ներխուժում է Աղվանք և պատերազմ հայտարարում Վաչե Ա-ին։ Վերջինս անմիջապես դիմում է հոների և կովկասյան լեռնցիների օգնությանը։ Աղվանքն ավերվեց, բայց Վաչեն ու նրա դաշնակից լեռնցի ցեղերը չընկճվեցին։ Պերոզը հարկադրված եղավ հաշտություն կնքել Վաչեի հետ[3]։ Այս ժամանակներից Վաչե թագավորն անձնապես մոտ էր Հայոց կաթողիկոս Գյուտ Ա Արահեզացու (461—478) հետ։

Պերոզը լարելով Սասանյանների ողջ ռազմական ուժերը, կարողանում է պարտության մատնել Վաչեին[4]։ Ուխտապահ նախարարներն ու հոգևորականությունը Հայաստանից ամեն կերպ քաջալերում էին Վաչե Ա-ին, որ հանուն քրիստոնեության զոհաբերել էր նույնիսկ իր գահը։ Պերոզը «մեծահոգի» գտնվեց և հնարավորություն տվեց Վաչեին գնալու իր դինաստիական երկիրը՝ Մազքթաց աշխարհը, որտեղ ձևականորեն նա թագավոր էր մնում։ Ահա այս ժամանակին (461—462) պիտի վերաբերի Գյուտ կաթողիկոսի (461—478) նամակը՝ ուղղված Աղվանից թագավոր Վաչեին՝ քրիստոնեական հավատին հաստատուն մնալու վերաբերյալ[5]։

Պերոզի հաջորդ քայլն այն էր, որ Անդրկովկասում կազմակերպեց նոր վարչական միավոր՝ Աղվանից մարզպանությունը։ Աղվանից թագավորությունը այլևս չկար և «Բուն Աղուանից աշխարհը»[6], որը թագավորող դինաստիայի ժառանգական հայրենիքն էր, Վաչե թագավորի Մազքթաց աշխարհը հեռանալուց հետո վեր էր ածվել Սասանյան դինաստիայի դաստակերտի։ Պերոզը «Բուն Աղուանից աշխարհին» միացնում է 385 թ. հետո Մեծ Հայքից անջատված Արցախ և Ուտիք նահանգները և մերձկասպյան Բաղկան, Ջողա և այլ գավառները, ստեղծելով մեկ վարչական միավոր, որը կոչվում էր «Աղուանք» կամ «Արդան», «Առան» և «Ռան»։ Աղվանից մայրաքաղաք Կապաղակը գտնվում էր հեռու հյուսիսում և քաղաքական կենտրոն է դառնում Ուտիքը։ Այստեղ, ճանապարհների խաչմերուկում 461 թ. հիմնադրված Պերոզապատ կամ Պարտավ քաղաքը արագորեն աճում և դառնում է Աղվանքի մարզպանների նստավայր։ Փայտակարան քաղաքը կորցնում է իր ռազմաստրատեգիական նշանակությունը, զիջելով այն Պարտավին։

461 թ. Աղվանքը մարզպանություն[7] դարձնելուց հետո միայն հաջորդ տարվա՝ 462 թ. գարնանը Պերոզը հրաման տվեց նախարարների հայրենիք

---

3 Եղիշե, էջ 197—199։ Տե՛ս նաև Լեո, հ. Բ (Երևան, 1947, էջ 88—89, 91)։

4 Նույն տեղում։

5 Մովսես Կաղանկատվացի, Ա, ժա, էջ 25—36։ Նամակում հատկապես ուշագրավ է այն մասը, որտեղ նա շարադրում է իր առաշադիմական մտքերը տիեզերագիտության մասին, զարգացնելով անտիկ գիտության տեսությունը երկրի գնդաձևության վերաբերյալ (տե՛ս Է. Լ. Դանիելյան, V դարի տիեզերագիտական մի պատառիկ, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1975, № 12, էջ 100—102)։

6 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 34, 105։

7 Տե՛ս Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1979, № 4, էջ 210—218։ Նույնի՝ Աղվանքը և Միհրանյան տոհմը, «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1980, № 9, էջ 91—101։

վերադառնալու մասին[8]։ Ըստ այդ հրամանի վերականգնվում էին նրանց ժառանգական իրավունքներն ու արտոնությունները։ Վերադարձող նախարարների թվում էին քաղաքական այնպիսի խոշոր գործիչներ, ինչպիսիք էին՝ Ներշապուհ Արծրունին, Վահան Ամատունին և Շմավոն Անձևացին, որոնք աքսորում պահպանում էին աքսորվածների արիասրտությունը։

Նախարարների վերադարձի առթիվ Վաղարշապատի Կաթողիկե եկեղեցում Գյուտ կաթողիկոսը ոգեշունչ քարոզներ կարդաց և մաղթեց երջանկություն վերադարձողներին, որոնցից յուրաքանչյուրը գնալու էր իր տոհմական կալվածքները, հանդիպելու իր ընտանիքի անդամներին, որոնք երկար տարիներ սպասել էին նրանց վերադարձին։

Հայաստան վերադարձած նախարարները բախվեցին նոր անբարենպաստ իրադրության։ Պերոզն իր դիրքերն ամրապնդելուց հետո աշխատեց մարզպանական Հայաստանի կառավարման ապարատում ներգրավել իր քաղաքականությանը հավատարիմ «ուխտադրուժ» և «ուխտանենգ» նախարարներին և, հատկապես, նրանց, ովքեր 450—451 թթ. ապստամբության ժամանակ հեռացել էին ապստամբներից ու մոտեցել Սասանյաններին։ Ընդ որում պետական ապարատում պաշտոնները հատկապես տրվում էին այն նախարարներին, որոնք մազդեականություն էին ընդունել։ Այս երևույթը չէին հանդուրժում «ուխտապահները», այսինքն՝ նախարարների ու հոգևորականության այն մասը, որն իր եռանդը (?) տանում պարսկական քաղաքականությունից դժգոհ ժողովրդական զանգվածներին։

«Ուխտապահ» նախարարներն ու հոգևորականությունը Գյուտ Արահեզացի կաթողիկոսի գլխավորությամբ հակասասանյան քաղաքականություն էին վարում։ Դարձյալ օգնություն ստանալու համար, Գյուտ կաթողիկոսը գաղտնի ուղերձներ էր հղում Բյուզանդիայի կայսր Լևոն Ա Մեծ Թրակացուն (457—478)։ Գաղտնի դիմումները կայսրին՝ «միանգամ» և «երկիցս» անհետևանք չանցան։ Բյուզանդական արքունիքը խոստանում էր օգնել «քրիստոնյա» հայերին՝ «հեթանոս» և «բարբարոս» պարսիկների դեմ։ Սակայն, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս իրական օգնություն չեղավ։ Նման գործողությունները միայն զայրացնում էին պարսիկներին ու նրանց կողմնակից «ուխտանենգ» նախարարներին։

Ահա այս շրջանում ժամանակաշրջանում Գյուտ Ա կաթողիկոսը բարեկամանում է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայում փայլուն կրթություն ստացած և «Քերթողահայր» պատվական կոչման արժանացած Մովսես Խորենացուն (410—492), ծագումով Տարոն գավառի Խորնի գյուղից։ Գյուտ Ա կաթողիկոսը նրան նշանակում է «եպիսկոպոս Բագրևանդայ և Արշարունեաց» (մոտ 461—478), որի նստավայրն էր Բագավանը՝ հայտնի իր հռչակավոր Հովհաննես Մկրտչի անվան բազիլիկ տաճարով։

Մթնոլորտը երկրում լարված էր և չէր երևում, թե Ատրորմիզդ մարզպանը մեղմ քաղաքականություն է վարում։ Հետզհետե վերականգնվում էին նախ-

8 Եղիշեն գրում է, որ խռովությունները Աղվանքում տևել են «մինչև ի հինգերորդ ամն Պերոզի արքայից արքայի», իսկ նախարարներն արձակվել են «յամն վեցերորդ» (էջ 199)։ Մ. Օրմանյանը գտնում է, որ նրանք աքսորված մնացին մինչև 459 թ. (տե՛ս Լեո՝ 459 թ., հատ. Բ, էջ 88), իսկ 462 թ. (ըստ Լեոյի՝ 465 թ., էջ 88) նրանք ազատ արձակվեցին և վերադարձան հայրենիք։

կին խստությունները և ավելի էին սրվում փոխհարաբերությունները նախարարների տարբեր խմբակցությունների միջև։ Ուխտանենգ նախարարներից հատկապես աչքի էր ընկնում նախկինում Վասակ Սյունու գործակից Գադիշո մաղխազ Խոռխոռունին[9]։ Սա իր ամբաստանագրերով անընդհատ հիշեցնում էր արքայից արքա Պերոզին՝ ուխտապահ նախարարների և հոգևորականության մասին, նշելով նրանց անհավատարմությունը պարսից արքունիքի հանդեպ և նրանց գաղտնի կապերը բյուզանդական կայսեր հետ։ Այս ամբաստանագրերը հատկապես ուղղված էին Գյուտ կաթողիկոսի, Սահակ Բագրատունու և Վահան Մամիկոնյանի դեմ, որի հեղինակությունն օրըստօրե մեծանում էր թե՛ հայ ժողովրդի մեջ և թե՛ պարսից արքունիքում[10]։ Սակայն Պերոզը միշտ հիշում էր Վահան Մամիկոնյանի նախնիների ըմբոստ ոգին և աշխատում էր ձեռնպահ մնալ։

Պերոզը Հայաստանի հանդեպ սկսում է վարել իր հոր՝ Հազկերտ Բ-ի քաղաքականությունը։ Նա գտնում էր, որ Ավարայրից հետո մարզպան Ատրորմիզդը իր անելիքն արել էր։ Որոշ զիջումների գնով նա կարողացել էր վերականգնել պարսկական գերիշխանությունը երկրում։

Ատրորմիզդ մարզպանի փոխարեն 464 թ. նշանակվում է նոր մարզպան՝ Ատրվշնասպ «Յոզմանդեանը» (464—481)։ Նոր մարզպանի նշանակումն ինքնին արդեն ցույց էր տալիս, որ կտրուկ շրջադարձ էր կատարվելու ներքին քաղաքականության մեջ։ Սասանյան Իրանին ենթակա Հայաստանը պիտի դառնար սովորական պարսկական մարզպանություն։ Հայաստանի տարբեր մասերում պարսիկները վերսկսում են հալածանքները ժողովրդի դեմ[11]։

Նոր մարզպան Ատրվշնասպի շուրջը հավաքվեց հայ ֆեոդալական վերնախավի «ուխտանենգ» մասը, որն ավելի ուժեղացրեց պայքարը «ուխտապահների» դեմ։ Նման իրավիճակում առաջին հերթին որոշում են ասպարեզից հեռացնել Գյուտ կաթողիկոսին, որի մասին լուրեր էին պտտվում, թե նա գաղտնի բանակցություններ է վարում բյուզանդացիների հետ։ Պերոզի հրամանով Տիզբոն է կանչվում կաթողիկոսը՝ քննելու նրա դեմ ուղղված Գադիշո Խոռխոռունու ամբաստանագրերը և դատական պատասխանատվության ենթարկելու։

471 թ. Տիզբոն ժամանեց Գյուտ կաթողիկոսը, որին մեծ պատվով ընդունեցին Պարսկաստանի քրիստոնյաները՝ Տիզբոնի, Խուժաստանի և Հրևի պատրիարքի գլխավորությամբ։ Գործի նախնական քննարկումը հանձնվեց պարսիկ ավագանու ներկայացուցիչ Յըզատվշնասպ Միհրանին։ Գյուտ կաթողիկոսը մեկառմեկ ժխտեց իրեն վերագրվող ամբաստանությունները։ Այնուհետև նրան առաջարկում են պաշտոններ և ոսկի, եթե նա կրոնափոխ լինի, մերժելու դեպքում սպառնում են զրկել կաթողիկոսությունից։ Երբ Պերոզը հիշեցնում է, որ Գյուտը մինչ այդ առանց իր հրամանի է վարել կաթողիկոսությունը, նա համարձակ պատասխանում է, որ պատրաստ է հրաժարվելու կաթողիկոսի պաշտոնից, քանի որ այն հաստատում է արքայից արքան, բայց նա մնում է Վանանդի թեմի եպիսկոպոս, քանի որ եպիսկոպոսությունից արքան իրավասու չէ զրկելու[12]։

---

9 Փարպեցի, Գ, կգ (աշխ. թարգմ., էջ 273)։

10 Նույն տեղում, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 281—285)։

11 Ստ. Օրբելյան, Պատմություն տանն Սիսական, Ա, էջ 1132։

12 Փարպեցի, Գ, կգ (աշխ. թարգմ., էջ 273—281)։

Տիզբոնից Գյուտը վերադառնում է հայրենիք միայն իբրև Վանանդ գավառի եպիսկոպոս և քաշվում Ոդմսու ավանը, որտեղ և մնում է մինչև իր մահը՝ 478 թ., վայելելով ավելի մեծ հեղինակություն ու պատիվներ, քան առաջ[13]։ Գյուտի կենդանության ժամանակ կաթողիկոս ընտրվեց Հովհաննես Մանդակունին, որը ծագումով Արշամունիք գավառի Ծախնուտ գյուղից էր։

Գյուտ Ա կաթողիկոսին քաղաքական ասպարեզից հեռացնելուց հետո հալածանքներ են սկսվում նրա կողմնակիցների, առաջին հերթին Մովսես Խորենացու դեմ։ Նա կարգալույծ է արվում՝ զրկվում է թեմական եպիսկոպոսի պատվից և հալածանքների է ենթարկվում պարսկասերների կողմից։

Հակապարսկական շարժումը պիտի հանգեր մի ավելի մեծ համաժողովրդական ելույթի, որը գլխավորում էին Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը։ Սահակ Բագրատունին իրեն է մոտեցնում Քերթողահայր Մովսես Խորենացուն՝ դառնալով նրա մեկենասը և հովանավորը։ Շուրջ 478 թ. Սահակ Բագրատունին հանձնարարում է Մովսես Խորենացուն գրել Հայոց պատմություն, կամ ավելի ճիշտ՝ «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց», այսինքն՝ Մեծ Հայքի պետության պատմություն։ Այս պատմության մեջ պիտի ցույց տրվեր հայ ժողովրդի զավակների անսահման նվիրվածությունը հայրենիքին։ Այդ իրականացվում է։ Խորենացին իդեալականացնում է Մեծ Հայքի թագավորությունը և նրա պատմական երկն ամբողջովին տոգորված է հայրենասիրական գաղափարով։ Այս ժամանակաշրջանում սկսված համաժողովրդական շարժումը՝ հայկական պետականությունը վերականգնելու համար, համապատասխանում էր այն ըմբռնմանը, որ զարգացնում էր Մովսես Խորենացին։

Դեպքերն արագանում էին։ Ապստամբական շարժման գլուխ էին կանգնած արտաքուստ միասնաբար գործող Սահակ Բագրատունին և Վահան Մամիկոնյանը։

Տիզբոնից վերադարձավ ուխտանենգ և ամբաստանող Գադիշո մաղխազը և անմիջապես իր շուրջը հավաքեց ուխտանենգներին, որոնք կաթողիկոսին հեռացնելուց հետո մտածում էին ասպարեզից հանել իրենց համար ավելի վտանգավոր Սահակ Բագրատունուն և Վահան Մամիկոնյանին։ Ամբաստանողները պատճառ էին փնտրում վարկաբեկելու պարսից արքունիքում գտնվող Վահան Մամիկոնյանին։ Եվ այդպիսի պատճառ գտնվեց։ Այդ ժամանակ (մոտ 476 թ.) Դվինում ժողովուրդը կործանում է պարսկական համայնքի ատրուշանը, և Վահան Մամիկոնյանի թշնամիներն այս եղելությունը վերագրում են նրան[14]։ Որպեսզի կարողանա վստահություն շահել, Վահան Մամիկոնյանն շտապում է ներկայանալ արքայից արքային և առերես կրոնափոխ լինել[15]։ Սրանով, սակայն, չի վերջանում թշնամանքը նրա դեմ։

Վահան Մամիկոնյանը, ըստ իր ժառանգական իրավունքի, Մամիկոնյան նախարարական տոհմի տանուտերն էր, որի կենտրոնն էր Տայքի Իշխանք (կոչվել է նաև «Իշխանաց գիւղ») բնակավայրը՝ Ճակք գավառում։ Նրանից ոչ հեռու գտնվում էր «Ոսկեհատը»՝ հռչակավոր ոսկու հանքերը, որոնք հույների մոտ հայտնի էին «Փարանգիոն» անունով։ Պարսկական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի մասի ընդերքի հարստությունները համարվում էին

13 Նույն տեղում։

14 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 433։

15 Փարպեցի, Գ, կե (աշխ. թարգմ., էջ 283)։

սասանյան արքայից արքայի սեփականությունը և չնայած նրան, որ այդ հանքավայրը գտնվում էր Մամիկոնյանների կալվածքներում, այնտեղից հանվող ոսկին հիմնականում ուղարկվում էր պարսից արքունիք։ Վահան Մամիկոնյանի մոտ իբրև «գործակից» նշանակվեց ոմն ասորի Վրիվը, որը հատուկ գնում է Տիզբոն՝ ամբաստանելու Վահան Մամիկոնյանին, թե իբր վերջինս երկրի ամբողջ ոսկին իր մոտ է հավաքում, մտածելով գնալ կամ կայսրություն, կամ էլ Հոնաց աշխարհը՝ զորք հավաքելու և ապստամբելու[16]։

Ի պատասխան սրան, Վահան Մամիկոնյանը վերցնում է ոսկին և շտապ գնում Տիզբոն ու ներկայանում Պերոզին։ Այնտեղից նա վերադառնում է հայրենիք մեծ շուքով ու մեծարանքներով։ Այս դեպքից հետո առավել ևս Վահան Մամիկոնյանը գիտակցում է, որ դժվար է համակերպվել թշնամու հետ[17]։

Դեռևս Հազկերտ Բ-ի ժամանակ հատկապես ակտիվացել էին հեփթաղները, որոնք Միջին Ասիայում ստեղծել էին ցեղային հսկայական միություն։ Պայքարը հեփթաղների դեմ գագաթնակետին հասավ Պերոզի ժամանակ։ Երկու անգամ նա գերի ընկավ և միայն մեծ փրկագին ստանալով, հեփթաղները ազատ արձակեցին նրան։ Նա ստիպված էր նույնիսկ իր գահաժառանգ Կավատին պատանդ թողնել նրանց մոտ։

2. 482—484 ԹԹ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պերոզի անհաջողությունները Միջին Ասիայում վերստին հույս ներշնչեցին հայերին ու վրացիներին՝ թոթափելու օտար նվաճողների լուծը[18]։ Ապստամբության կայծն այս անգամ բռնկում է Վիրքում։ Ըստ Ղազար Փարպեցու, մինչ Վահան Մամիկոնյանը տարակուսանքի և հուզմունքի մեջ էր, հանկարծակի մեծ խռովություն է ծագում Վրաց աշխարհում, որտեղ Վախթանգ Գորգասար (456—502) թագավորը 482 թ. սպանում է բդեշխ՝ պարսկասեր կրոնափոխ Վազգենին (Վարսքենին)[19]։

---

16 Նույն տեղում, էջ 283։

17 Նույն տեղում, էջ 283—285։

18 Վրաց բդեշխների տոհմն ազգակցական կապերի մեջ էր հայ նախարարական տների՝ Արծրունիների, Մամիկոնյանների ու Կամսարականների հետ։ Հմայակ Մամիկոնյանը և Աշուշա բդեշխն ամուսնացած էին՝ առաջինը՝ Ձվիկի, երկրորդը՝ Անուշվռամի հետ, որոնք Ազան Արծրունու դուստրերն էին։ Աշուշայի որդի Վազգենը (վրաց. Վարսքեն) և Արշավիր Կամսարականն ամուսնացած էին՝ առաջինը Վարդենի-Շուշանիկի, երկրորդը՝ Վարդանույշի հետ, որոնք Վարդան զորավարի դուստրերն էին։ Երբ Աշուշա բդեշխը վերադարձավ պանդխտությունից, նա մեծ կաշառքներ տալով կարողացավ պատանդությունից ազատել նաև Մամիկոնյան Հմայակ և Արտաշիր նախարարների որդիներին։ Նրանք բոլորը (որոնց թվում էր նաև դեռևս պատանի Ղազար Փարպեցին) դաստիարակվում և խնամվում էին Աշուշա բդեշխի տանը (Փարպեցի, Գ, կբ)։ Այդ եղբայրական մթնոլորտը Ցուրտավի ապարանքում փոխվում է Աշուշա բդեշխի մահից հետո (467), երբ Վազգենը գնում է Տիզբոն և զրադաշտական դառնում։ Ծագում է ընտանեկան ողբերգություն, որի զոհն է դառնում Շուշանիկը։ Ցուրտավի եպիսկոպոս Հակոբը (476—484) գրում է «Վարք սրբոյ Շուշանկան» գրական երկը, միաժամանակ հայերեն և վրացերեն։ Այդ երկը Ա. Բարամիձեն համարում է հայ-վրացական եղբայրության մասին վկայող ամենահին հուշարձանը (*А. Барамидзе,* Древнейший памятник грузинской литературы, «Литературная Грузия», 1978, № 1, стр. 61); տե՛ս *С. Т. Еремян,* Великий пример братского содружества народов. «Кавказ и Византия», вып. 2, 1980, с. 5—14.

19 Փարպեցի, Գ, կզ։ Վազգեն բդեշխի սպանությունից հետո «բդեաշխ վրաց» դարձավ նրա եղբայր Ջոջիկը, որը չերմեռանդ քրիստոնյա մնաց և, Շուշանիկի նահատակությունից հետո, նրա գերեզմանի վրա կառուցեց «վկայարան Շուշանկայ»։ Նրա նստավայր գյուղն իր անունով կոչվեց Ջոջկանց, այժմ՝ Ծոճկան (տե՛ս *С. Т. Еремян,* նշվ. աշխ., էջ 12)։

Ապստամբելով Սասանյան Իրանի դեմ՝ Վախտանգը հույս ուներ, որ Ալանաց դռների կողմից կարող է օգնության կանչել հոներին։ Նա գաղտնի պատգամավոր է հղում հայերին, որպեսզի նրանք էլ սկսեն շարժումը, իսկ ինքը պատերազմ է սկսում պարսից զորավար Զարմիհր Հազարավուխտի դեմ։

Հայկական հեծելագունդը, որը Պերոզի հետ միասին կռվում էր Միջին Ասիայում, վերադառնում է Շիրակ գավառը ձմեռելու։ Այս ժամանակ Հայաստան լուր է հասնում Վրաց թագավորի ապստամբության մասին, որն ընդունվում է ուրախությամբ և ապստամբելու պատրաստակամությամբ։

Շիրակում գտնվող պարսկական բանակի զորակայանում եղած հայ նախարարները որոշում են ոտքի ելնել։ Հայկական այրուձին, որն այդտեղ էր, ապստամբության առաջնորդ է ընտրում Վահան Մամիկոնյանին։ Ուխտապահների խոսքը մեկ էր, սակայն ուխտադրուժները շտապում են այդ մասին հայտնել Հայոց մարզպանին։ Վերջինս իր կողմնակիցների հետ փախչում է Մաղխազ բերդը, Ախուրյանի աջ ափին՝ Գադիշո Խոռխոռունու դղյակը։ Այստեղ է ամրանում մարզպանը, սակայն ապստամբներն իմանալով նրանց տեղը, հայկական այրուձին՝ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ուղարկում են հետապնդելու մարզպանին։ Շիրակի Անիից մարզպանն իր կողմնակիցներով փախչում է Արտաշատ և փորձում ամրանալ քաղաքի միջնաբերդում, բայց երբ ապստամբներն սկսում են բերդի պաշարումը, նրանք գիշերով Երասխի երկայնքով փախչում են Ատրպատական։ Ճանապարհին ձերբակալվում է Գադիշո Խոռխոռունին և սպանվում։ Երկիրը մնում է ապստամբների ձեռքին։

Ապստամբ հայերը Դվինում նոր կառավարություն կազմեցին՝ ուխտապահ նախարարների գլխավորությամբ։ Մարզպան նշանակվեց Սահակ Բագրատունին, որը կոչվեց «տանուտէր Հայոց», իսկ Վահան Մամիկոնյանը՝ Հայոց սպարապետ։ Մաղխազ Հայոց նշանակվեց Գարջոյլ Խոռխոռունին, ուրացող Գդիհոն Սյունու փոխարեն, Սյունյաց տանուտեր՝ Բաբգեն Սյունին։ Ապստամբ նախարարներն իրենց ընտանիքներն ու գանձերը նախօրոք տեղափոխել էին Բյուզանդիային սահմանակից դժվարամատչելի Տայք նահանգը, որը պետք է դառնար նրանց հենակետը։ Տայքը Մամիկոնյանների ժառանգական կալվածքն էր, իսկ նրան սահմանակից էր Սպեր գավառը՝ Բագրատունիների ոստանը, որը գտնվում էր Հայաստանի բյուզանդական մասում։ Այստեղ Վահան Մամիկոնյանի որդին պետք է պահպաներ խաչափայտի մասունքը, որը գտնվում էր Շուշանիկի մոտ, մինչև նրա նահատակվելը։

Նախարարները հավաքվում են գիշերային խորհրդակցության և Ավետարանի վրա կրկին երդվում՝ մինչև վերջ կռվել պարսիկների դեմ, հույս չդնելով ո՛չ հույների, և՛ ոչ էլ հոների վրա։ Սահակ Բագրատունին, Վահան Մամիկոնյանն ու նրա եղբայրը՝ Վասակը (չնայած նրանց փոքր եղբայր Վարդը պատանդ էր Տիզբոնում) հանձն են առնում գլխավորել ապստամբական շարժումը[20]։ Այս միաբանության լուրը հասցնում են Վաղարշապատ՝ Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսին (478—490)։

Թվում էր, թե վերականգնվում է հայկական պետականությունը։ Ոգևորության այս պայմաններում «Հայոց տանուտէր» Սահակ Բագրատունին հիշում է Մովսես Խորենացուն, որը պատվով էր կատարել իրեն տրված հանձ-

20 Փարպեցի, Գ, կզ։

նարարականը։ Նա հրավիրվում է արքունիք և Սահակ Բագրատունին իր պալատում ընդունում է նրան։ Մովսեսը ներկայացնում է Մեծ Հայքի թագավորության պատմությունը՝ «Պատմութիւն Հայոց Մեծաց» աշխատությունը՝ բաղկացած երեք գրքից։ Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն իր մանկության ընկեր Ղազար Փարպեցուն պատվիրում է գրել «Պատմություն Հայոց»-ը, որտեղ պետք է վեր հանվեր Մամիկոնյան նախարարական տոհմի դերը։ Ընդհանուր խանդավառության մթնոլորտում ապստամբները Դվինում վերացնում են պարսկական զրադաշտական համայնքը և Դվինն այնուհետև դառնում է նախարարական Հայաստանի մայրաքաղաք։ Հովհան Մանդակունին Վաղարշապատից Դվին է փոխադրում կաթողիկոսարանը։

Ապստամբական շարժման ողջ ընթացքում պայքարը պարսիկների դեմ ուղեկցվում է ուխտապահների պայքարով՝ ընդդեմ ուխտանենգների, որոնք համագործակցում էին թշնամու հետ։ Ուխտադրուժները պարսիկներին տեղեկացնում էին ուխտապահների ռազմական ծրագրերին, միաժամանակ հայերի թիկունքում սուտ լուրեր տարածելով, խանգարում էին ռազմական գործողություններին։

Դեպի Ատրպատական շտապ նահանջող մարզպանն ու հազարապետը ուրացյալների խորհրդով շտապում են անմիջապես սկսել ռազմական գործողությունները, վճռական հարված հասցնել ապստամբներին, քանի դեռ նրանք չէին հասցրել ամրապնդել իրենց դիրքերը։ Դեռևս Ատրպատականի սահմաններին նոր հասած, նրանց օգնության են գալիս լեռնցի կատիշների ռազմական ջոկատները։ Փախուստի մատնված Ատրվշնասպ մարզպանը 7000-անոց զորքով նորից ներխուժեց Հայաստան։ Ապստամբները հասցրին ժողովել ընդամենը 400 հեծյալ և Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ թշնամուն հանդիպեցին Ազատ-Մասիս լեռան ստորոտին գտնվող Ակոռի գյուղի մոտ։ Այս 400 հեծյալները բաժանվեցին չորս մասի՝ հարյուրական հեծյալներով։ Նրանց միջին մասը ղեկավարում էին Բաբգեն Սյունին և Վասակ Մամիկոնյանը, ձախակողմյանը՝ Գարջոյլ Խոռխոռունին և աջակողմյանը՝ Ատոմ և Առաստոմ Գնունի եղբայրները, իսկ պահեստի թևը՝ Ներսեհ և Հրահատ Կամսարականները։ Ապստամբ հայերի զորքը դուրս էր գալիս կռվի, խորապես գիտակցելով իր գործի արդարությունը[21]։

Չնայած ուժերի խիստ անհավասարությանը և կռվի թեժ ժամանակ Գարջոյլ Խոռխոռունու դավաճանությանը, այնուամենայնիվ, Ակոռիի ճակատամարտն ավարտվեց հայ հայրենասերների կատարյալ հաղթանակով։ Պարսիկների ու ուրացյալների զորքերը կոտորվեցին, ցրվեցին, հայրենիքի դավաճան Գդիհոն Սյունին փախուստի դիմեց, իսկ Ատրվշնասպ մարզպանը և կատիշների գնդի զորագլուխը սպանվեցին։

Ուրացյալների խմբից Վարդոշ Գնթունին և Վասակ Սահառունին իբրև գուժկան հասնում են Դվին և սուտ լուր տարածում ուխտապահների պարտության մասին։ Դվինում գտնվող Հայոց տանուտեր Սահակ Բագրատունին և սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն ու Հովհաննես Ա Մանդակունի կաթողիկոսը մի պահ հավատում են այդ լուրերին, սակայն հասնում է Առաստոմ Գնունին և հաղորդում հաղթանակի ավետիսը, իսկ նրա հետևից՝ հաղթական հե-

21 Փարպեցի, Գ, կԹ (աշխ. թարգմ., էջ 301—307)։

ծելաղորը։ Կաթողիկոսը Դվինի Մայր եկեղեցում պատարագ է տալիս, ցնծությամբ հնչում է՝ «Դարձոյց զսուգ իմ յուրախութիւն» սաղմոսը[22]։

Ջմռան վրա հասնելու հետ հայկական զորագնդերը տեղավորվեցին ձմեռելու և սկսեցին նախապատրաստվել առաջիկա գարնանային կռիվներին՝ Սասանյան Իրանի դեմ։ Կասկած չկար, որ գարունը բացվելուն պես պարսիկները պիտի վերստին գրոհեին Հայաստանի վրա։ Անհրաժեշտ էր մինչև գարուն ռազմական նոր ուժեր հավաքել։

Հարավային Հայաստանի լեռնային շրջանները՝ Անձևացիքը, Մոկքը և Ռշտունիքը դեռևս չէին ընդգրկվել ապստամբական շարժման մեջ։ Վահան Մամիկոնյանը նրանց կոչ արեց մասնակցել օտար տիրապետությունից երկիրն ազատագրելու շարժմանը[23]։ Նախարարներից շատերն արձագանքեցին այդ կոչին և իրենց այրուձիով եկան ու ներկայացան Վահան Մամիկոնյանին։

Գարնան գալուն պես Պերոզը հայերի ու վրացիների դեմ մեծ բանակ ժողովեց, որի մի մասն ուղարկեց մարզպանական Հայաստանի սահմանը, իսկ մյուս մասը՝ Աղվանքի վրայով, Վիրք։

Դվինում 482 թ. ապրիլի 25-ին տոնվում էր Զատիկը, երբ լուր ստացվեց, որ թշնամին ներխուժել է Հայաստան՝ Հեր և Զարևանդ գավառների կողմից։ Թշնամու բանակում էր նաև ուրացյալ Գդիհոն Սյունին։ Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը 30.000-անոց զորքով շտապեց կտրել թշնամու ճանապարհը։ Հայկական բանակը պարսիկներին հանդիպեց Արտազ գավառում, Ներսեհապատ գյուղի մոտ։

Վահան Մամիկոնյանը բանակի կենտրոնը հանձնեց Սահակ Բագրատունուն, աջ թևը՝ Բարշղ Վահևունուն, օգնականներ տալով Բաբգեն Սյունուն, Ատոմ Գնունու և Փափագ Պալունի իշխաններին։ Վահան Մամիկոնյանն իրեն պահեց ձախ թևը՝ օգնական ունենալով իր եղբայր Վասակին և Ներսեհ ու Հրահատ Կամսարականներին։ Պահեստի գունդը նա հանձնեց Վրեն Վանանդեցուն և Պապ Արտակունուն։

Ներսեհապատի կռիվը, որն այս ապստամբության խոշոր ճակատամարտերից մեկն էր, սկսվեց վաղ առավոտյան և երեկոյան դեմ ավարտվեց հայերի լիակատար հաղթանակով։ Թշնամու զորքի մի մասը կոտորվեց, մյուս մասը փախուստի դիմեց։ Հայ հայրենասերների ընդհանուր ցնծությանն ավելացավ Վարդ Մամիկոնյանի փախուստը Տիզբոնից և վերադարձը հայրենիք[24]։

Երբ հաղթանակած հայկական զորամասերը գտնվում էին «ի հովոց տեղիս»՝ Անգղ ավանում (Ծաղկոտն գավառում), այնտեղ է գալիս վրաց դեսպանը և հայտնում, որ նեղ վիճակում ընկած Վախթանգ թագավորը օգնություն է խնդրում հայերից[25]։

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ բոլոր ավագ տանուտերերը, սեպուհները և ամբողջ զորքը շտապեցին վրացիներին օգնության, քանի որ, ինչպես գրում է պատմիչը, «Ավետարանով ու խաչով տված երդում ունեին Վրաց Վախթանգ թագավորի հետ»[26]։

---

22 Նույն տեղում, էջ 307 (տե՛ս և Սաղմոս, ԻԹ, 12—13)։

23 Փարպեցի, Գ, Հ (աշխ. թարգմ., 307—311)։

24 Նույն տեղում, Գ, Հբ (աշխ. թարգմ., էջ 317—321)։

25 Նույն տեղում, Հգ, էջ 321—323։

26 Նույն տեղում։

Հայկական բանակը գալիս է Կանգարք գավառը, որը տեղադրված էր Մթին լեռների (կոչվում էր նաև Կեչուտի լեռներ, այժմ՝ Ջավախքի) արևելյան փեշերին (այժմյան՝ Գոմարեթի շրջանը)։ Վախթանգը տեղեկացրեց, որ Հոների զորքը պետք է նույնպես օգնության հասնի, սակայն օրեր էին անցնում, իսկ Հոների վարձկան զորքն այդպես էլ չեկավ, իսկ ուշացնել հարձակումը Կուրի հովտում գտնվող թշնամու զորքի դեմ, չէր կարելի։ Հայկական ու վրացական զորագնդերի համատեղ գործողությունների ընդհանուր ղեկավարությունը դրվեց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի վրա։

Պարսկական բանակը Միհրանի հրամանատարությամբ երրորդ օրը հանդիպեց հայ-վրացական միացյալ զորաբանակին։ Ճակատամարտը տեղի ունեցավ Ճարմանայնի դաշտում՝ Հայաստանի, Աղվանքի և Վիրքի սահմանագլխին։ Հայկական զորքերի շարքերում միասնություն չկար։ Հայ ավագանու մեջ կային այնպիսիք, որոնք չէին կամենում բարձրացնել սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի հեղինակությունը, նրանք պատրաստ էին դիմելու դավաճանության։ Վրացական ավագանու շարքերում, որը պայքարում էր Վախթանգ Գորգասար թագավորի կենտրոնաձիգ քաղաքականության դեմ, ուժեղ էին պարսկասեր տարրերը, որոնց նպատակն էր Սասանյանների օգնությամբ ոչնչացնել թագավորի իշխանությունը և դառնալ երկրի փաստական տերերը։ Հայկական ու վրացական ավագանու այս տարրերն էլ հենց գաղտնի կապեր հաստատեցին իրանական զորապետ Միհրանի հետ, որի պատճառով և դաշնակիցների զորքերը ծանր պարտություն կրեցին[27]։

Ճարմանայնի ճակատամարտում (482) զոհվեցին մարզպան Սահակ Բագրատունին, Վասակ Մամիկոնյանը և ուրիշներ, պարսիկները հայերից ու վրացիներից բազմաթիվ գերիներ վերցրին, որոնց թվում էր Հրահատ Կամսարականը։

Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն իր ուժերը ոչնչացումից փրկելու նպատակով գերադասեց նահանջել և, հավաքելով ցրված զորագնդերը, ամրացավ հայրենական կալվածք Տայքում։ Պարսից զորապետ Միհրանը շարժվեց նրա հետքերով ու կանգ առավ Բասեն գավառում, պարսկաբյուզանդական սահմանագծի մոտ գտնվող Դու գյուղում, իսկ Վահան Մամիկոնյանը գտնվում էր 2 փարսախ (շուրջ 12 կմ) նրանից հյուսիս՝ Տայքի սահմանակից Մկնառինճ գյուղում։ Տեղի ունեցած հայ-պարսկական բանակցությունների ժամանակ զորավար Միհրանը համոզում է սպարապետ Վահան Մամիկոնյանին՝ հնազանդվել արքայից արքա Պերոզին։ Նա խոստանում է, որ ինքը միջնորդի դեր կկատարի և կաղաչի թագավորին՝ հաշտվելու նրա հետ։ Վահան Մամիկոնյանն իր պատասխանում հիշեցնում է հայ ժողովրդին հասցրած Պերոզի չարիքները։ Նա բացահայտում է պարսից արքունիքի նենգ քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ[28]։ Բանակցությունները դեռ չէին ավարտվել, երբ Միհրանն իր զորքերով շտապփույթ կանչվեց Պարսկաստան։ Հեռանալիս նա իր հետ տարավ գերի ընկած Հրահատ Կամսարականին և Ցաղդ Սյունուն։ Ներսեհ Կամսարականը ճանապարհին կարողանում է փրկել իր եղբորը և նրանք հեռանում են իրենց հայրենի Շիրակը[29]։

27 Նույն տեղում, հգ, հգ, էջ 323—329։
28 Նույն տեղում, հե, էջ 331—337։
29 Նույն տեղում, հզ, էջ 337։

Հրահատի փախուստի վրեժը պարսիկները լուծում են Ցազդ Սյունուց, որին, իր կյանքի փրկության պայմանով, առաջարկում են կրոնափոխ լինել, սակայն մերժում ստանալով, գլխատում են (482 թ. սեպտեմբերի 12-ին)։ Նրա նշխարները ամփոփվում են Բագավանում, սուրբ Գրիգորի մատուռի մեջ[30]։

Պարսկական զորքերի հեռանալուց հետո Վահան Մամիկոնյանն անմատչելի Տայքից վերադառնում է երկրի կենտրոնը՝ Այրարատ նահանգը։ Առաջին հերթին նա այցելում է էջմիածնի Մայր տաճարը, ուր պատարագներ են կատարում զոհվածների և նահատակների հիշատակին։ Այստեղից Վահան Մամիկոնյանը և նրա հետ եղածները գնում են Դվին, ուր մնում են մինչև գարուն[31]։

Դվինում Վահան Մամիկոնյանը հոգ է տանում երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու մասին։ Սահակ Բագրատունու մահից հետո երկրի կառավարչի՝ մարզպանի և «տանուտէր Հայոցի» պարտականությունները ստանձնում է Վահան Մամիկոնյանը։

Ուխտադրուժ նախարարները, հակադրվելով Վահան Մամիկոնյանին, փորձում են թուլացնել նրա դիրքը, ինչպես և ռազմական ուժը։ Վրաց աշխարհից Դվին եկած մարդիկ սուտ լուրեր են տարածում, թե իբր Սահակ Բագրատունին և Վասակ Մամիկոնյանը չեն մահացել Ճարմանայնի ճակատամարտում, իբր նրանց վիրավորված վիճակում բերել են ապահով տեղ և Տեղեր վանքի (Բյուրականի մոտ) մի քահանայի շնորհիվ ապաքինվել են և գտնվում են լեռներում, ինչ-որ անմատչելի տեղում։ Այս լուրը ցնցում է բոլորին և այնտեղ գտնվող Մամիկոնյան տան սեպուհ Գրիգորը խնդրում է Վահանից մի ջոկատ՝ նրանց փնտրելու համար։ Վահան Մամիկոնյանը համոզված էր, որ այդ լուրերը ճիշտ չեն, բայց, այնուամենայնիվ, որոշ թվով հեծյալներ է տալիս, թուլացնելով առանց այն էլ իր փոքրաքանակ զորքը։ Շուտով պարզվեց, որ թշնամու սարքած դավն էր այդ, որպեսզի ապստամբները չկարողանային դիմադրել պարսիկների նոր հարձակմանը[32]։

Վահան Մամիկոնյանը փոքրաթիվ մի զորախմբով գտնվում էր Դվինում, երբ 483 թ. գարնան սկզբին (Զատկից հետո, որ այդ տարի ընկնում էր ապրիլի 10-ին)[33], պարսկական բանակը, Զարմիհր Հազարավուխտի հրամանատարությամբ, Ատրպատականի կողմից ներխուժում է Հայաստան, հասնելով մինչև Արտաշատ։ Թշնամու զորքը Տափերական կամրջով անցնում է Երասխը և ցրվում Հայոց ամբողջ ոստանով։ Հազարավուխտն իր բանակը դասավորում է Խոսրովակերտ անտառում, որտեղից մի մասը գնում է Դվին, իսկ մի մասը հասնում մինչև Երևան բերդից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Ջրվեժ գյուղը; Վահան Մամիկոնյանն իր փոքրաթիվ զորքով անպատրաստ էր դիմադրելու թշնամուն։ Նա շտապ դուրս գալով Դվինից, հանդուգն հարձակմամբ պարտության է մատնում թշնամու՝ հարթավայրում գտնվող զորքերին, սակայն նրա զորախումբը փոքրաթիվ էր, ուստի նա ստիպված կրկին նահանջում է հայրենական կալվածքը՝ Տայք, այնտեղից էլ անցնում Խաղտիքի անառիկ լեռները՝ բյուզանդական տիրապետության տակ գտնվող սահմանները։ Պարսից բանակը շարժվում է նրա ետևից և հասնում Տայք։ Ճանապարհին

30 Նույն տեղում, էջ 337—343։ Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 461։

31 Փարպեցի, Գ, հէ (աշխ. թարգմ., էջ 343)։

32 Նույն տեղում, էջ 343—349։

33 Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 462։

պարսիկների ձեռքն են ընկնում Կամսարական երկու տիկինները՝ Ներսեհ և Հրահատ եղբայրների կանայք։ Նրանց զգուշությամբ պահում էին Բողբերդ ամրոցում (այժմ՝ Բուզա-կալա ամրոցի ավերակները), հույս ունենալով, որ Կամսարական եղբայրներն անձնատուր կլինեն, սակայն իզուր։ Հազարավուխտը Տայքից վերադառնում է Բասեն գավառը և ճամբար դնում Դու գյուղի մոտերքում՝ Մուրց գետի ակունքների մոտ, Աղբերականաց (Արծաթաղբերք) դաշտում[34]։ Սակայն շուտով Հազարավուխտը Պերոզից հրովարտակ է ստանում ամբողջ ուժով գնալ հեփթաղների դեմ, որ Ալանաց դռների կողմից բերել էր վրաց թագավոր Վախթանգ Գորգասարը։ Արքայից արքան հրամայում էր Հազարավուխտին գնալ Վիրք, վրաց Վախթանգ թագավորին կամ ձերբակալել, կամ սպանել և կամ վտարել երկրից, իսկ Շապուհ զորավարին թողնել Հայոց աշխարհում որպես մարզպան[35]։

Վիրքում Հազարավուխտն օգտագործում է այն հակասությունը, որ գոյություն ուներ վրաց թագավոր Վախթանգի և ֆեոդալական վերնախավի մեջ։ Վախթանգը ստիպված է լինում հեռանալ Եգերացվոց աշխարհում (Լազիկեի թագավորություն) գտնվող վայրում[36]։

Շապուհը Ոքաղե գավառում փորձում է զանազան միջոցներով Վահանին իր ձեռքը գցել, սակայն վերջինս Ծաղկի գյուղի մոտ անցնում է Եփրատ գետի ակունքների մոտ գտնվող լեռնանցքը և կտրելով բյուզանդապարսկական սահմանը, մտնում է Կարնո գավառը, «Ծովն Կարնոյ» (ըստ այլ աղբյուրների՝ «Շամբ Կարնոյ») լճի մոտ, որտեղից նա հույս ուներ կապվել Հաշտյանքում գտնվող հայ նախարարների հետ։ Այստեղ էին Մուշեղ Մամիկոնյանը և Ներսեհ Կամսարականը, որոնք հասնում են Կարին գավառում գտնվող Արծաթի գյուղը։ Այստեղ է գալիս Վահան Մամիկոնյանը։ Սրանց հետևում է սահմանից այն կողմ գտնվող պարսկական գունդը, որը չի հանդգնում մտնել կայսրության հողը։ Կարին գավառի գյուղացիները սահմանագծի վրա սպանում են 72 պարսկական զինվոր, որոնք հետապնդում էին Վահանին ու նրա հետ գնացողներին[37]։

Վահան Մամիկոնյանն անցնում է Հաշտենից գավառի սահմանը և այնտեղից գալիս մարզպանական Հայաստանի Արշամունիք գավառի Երեզ գյուղը։ Այստեղ տեղի է ունենում հայկական պարտիզանական ջոկատների և պարսիկների ընդհարում, որտեղ թշնամին պարտություն կրելով, նահանջում է։ Երեզ գյուղի շինականները մեծ պատկառանքով էին վերաբերվում Վահան Մամիկոնյանին և նրան օգնություն էին ցույց տալիս։ Տեղի բնակչության օգնությամբ մզած փոքր ու մեծ մարտերով Վահան Մամիկոնյանին հաջողվում է ջլատել թշնամու ուժերը[38]։ Վահան Մամիկոնյանը և նրա զորագնդերն ամենուրեք վայելում էին ժողովրդի ակնածանքը և լայն օգնությունը։

Ռազմական այս գործողությունները տեղի են ունենում այնպիսի ժամանակ, երբ Միջին Ասիայում հոները-հեփթաղները Սասանյաններին ծանր հարված էին հասցրել։ 484 թ. ամառվա վերջին Իրանից անսպասելիորեն սուրհանդակներ գալով հայտնում են արքայից արքա Պերոզի սպանվելու և հոների ներխուժման լուրը։ Հայերի ու վրացիների դեմ կռիվները շարունակելն անհնա-

---

34 Փարպեցի, Գ, հը, հթ (աշխ. թարգմ., էջ 349—355)։

35 Նույն տեղում, էջ 355։

36 Նույն տեղում, ձ, էջ 355—357։

37 Նույն տեղում, ձա, էջ 361—363։

38 Նույն տեղում, ձբ, ձգ, էջ 363—373։

րին է դառնում և պարսից զորապետներն շտապում են Տիզբոն։ Հայաստանում և Վիրքում (Քարթլի) կրկին դրության տերը դառնում են ապստամբ հայերն ու վրացիները։

Վահան Մամիկոնյանը Արշամունիքից Այրարատ վերադառնալով, անմիջապես ձեռնամուխ է լինում բանակը, կայազորներն ու երկրի ռազմական հենակետերը կարգի բերելու գործին։ Երկրի գործակալությունները մաքրում է անվստահելի ու կասկածելի նախարարներից և ղեկավարությունը հանձնում մյուսներին՝ ժառանգականության իրավունքի խիստ պահպանման սկզբունքով։ Երկրի կառավարման գլուխ կանգնած Վահան Մամիկոնյանը ղեկավարում է երկրի զինված ուժերը։ Այսպիսով նա դառնում է երկրի՝ նախարարների ու ժողովրդի կողմից ճանաչված կառավարիչը։ Այդ ժամանակից սկսած, ի տարբերություն բյուզանդական Հայաստանի, մարզպանական Հայաստանը դարձավ «Տանուտիրական երկիր»[39], իսկ Դվինը՝ նրա մայրաքաղաքը։

Վահան Մամիկոնյանը ձգտում էր վերականգնել պատերազմներից տուժած երկրի բարեկեցությունը։ Նրա օրոք վերաշինվեցին ավերված քաղաքներն ու գյուղերը։ Հայոց տանուտեր «Վահան Մամիկոնյանը մեծապայծառ շքեղությամբ հիմնովին նորոգեց իր նախնիների կառուցած ու այժմ հնացած այդ եկեղեցին (իմա՝ Վաղարշապատի Կաթուղիկե եկեղեցին, Էջմիածնի Մայր տաճարը)»[40]։

Իրանում գահ բարձրացած Պերոզի եղբայր Վաղարշին (484—491), բաժին էր ընկել պարտված ու թուլացած բանակը, պատերազմներից ավերված երկիրն ու դատարկ գանձարանը։ 484 թ. վերջին Դվին է ժամանում Վաղարշի դեսպանությունը, հայտնելով, որ արքայից արքան ցանկանում է բարեկամություն ու խաղաղություն հաստատել հայերի հետ։ Վահան Մամիկոնյանն ու կառավարող շրջաններն ընդառաջ են գնում այդ առաջարկությանը։

Սահմանամերձ Նվարսակ գյուղում (այժմ՝ Նիսակ) Խոյ քաղաքից արևմուտք, կնքվելու էր հաշտության պայմանագիր՝ Հայաստանի և Իրանի միջև։ Ղազար Փարպեցին հաղորդում է, որ բանակցությունները սկսելու համար ապըստամբները Վահան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ առաջադրում են երեք հիմնական պահանջ։ Առաջին՝ ոչ մի ոտնձգություն հայերի քրիստոնեական դավանանքի նկատմամբ, հայերը համարձակ և աներկյուղ պետք է պաշտեն իրենց բնիկ դավանանքը։ Երկրորդ՝ պետք է անխախտ պահպանվեն Հայաստանում հաստատված նախարարական կարգերը, հարգվեն տոհմիկ ազնվականների իրավունքներն ու արտոնությունները։ Երրորդ՝ հայ նախարարները ճանաչում են միայն պարսից արքայի սյուզերեն իշխանությունը և հայերի գործերը տնօրինել կարող է միայն նա՝ անձամբ, առանց ուրիշներին լսելու կամ ուրիշների միջամտության։

Այս պայմանները գրով և կնիքով պետք է հաստատվեն, պնդում են հայերը, «Իսկ եթե մեր այս երեք խնդիրը չեք կարող կատարել և կարծում եք, թե անհնար է, ապա ինչպես որ մենք մահն ենք դրել աչքներիս առաջ, պատրաստ կլինենք մեռնել, բայց Արյաց հպատակվել չենք կարող»[41]։

Պարսից բանակի հրամանատար Նիխորը և արքան հարկադրված էին ըն-

---

39 *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 231—232.

40 Փարպեցի, *Գ, ձզ (աշխ. թարգմ., էջ 381)։*

41 *Նույն տեղում, գլ. ձԹ, էջ 389—393։*

ղունել այդ պայմանները։ Հաշտության պայմանագիրը կնքվում է Հայաստանի հարավում գտնվող՝ սահմանամերձ Նվարսակ գյուղում, որտեղ բանակ էր դրել պարսից զորքը։

Վահան Մամիկոնյանը նախարարների ուղեկցությամբ և բազմաթիվ զորքով շարժվում է դեպի Նվարսակ և մոտենալով պարսից բանակին, հրամայում ռազմի փողեր հնչեցնել։ Նիխոր զորավարի այն պնդումին, թե այդ եղանակով պարսից բանակը մտնել կարող է միայն Արյաց սպարապետը, Վահան Մամիկոնյանը պատասխանում է՝ նախ ինձ դարձրու Արյաց տիրոջ ծառա, ապա նման պահանջ ներկայացրու[42]։ Երեք տարի տևած ապստամբությունը ապարդյուն չէր անցել, որով, ինչպես և Իրանի անբարենպաստ վիճակով էր պայմանավորված հայերի համարձակ և հաստատուն դիրքը։

Նվարսակում կնքված պայմանագիրը մեծ նշանակություն ունեցավ։ Վերականգնվեցին նախարարների նախկին արտոնությունները և ժողովրդական ապստամբությունից հետո Հայաստանում հաստատված կարգերը։ Քրիստոնեությունը ճանաչվեց որպես Հայաստանի պաշտոնական կրոն։ Երկրի կառավարումը կրկին հանձնվեց հայ տոհմիկ ավագանուն։ Պետական պաշտոններում նախարարական տների գլխավորների նշանակումը պետք է կատարվեր նախարարների ժառանգական իրավունքի համաձայն և ոչ թե Սասանյանների հայեցողությամբ։ Նախարարների գերագույն ատյանի ու դատավորը կարող էր լինել միայն արքայից արքան և ոչ թե մարզպանը։

485 թ. գարնանը Վահան Մամիկոնյանը մեկնում է Տիզբոն, որտեղ Վաղարշը նրան ընդունում է մեծ պատիվներով։ Հանդիպման ժամանակ արքայից արքան կատարվածի ողջ մեղքը բարդում է Պերոզի անխոհեմ քաղաքականության վրա։ Վաղարշը հաստատում է հաշտության պայմանագրի կետերը, իսկ հետո հատուկ հրովարտակով Հայաստանի սպարապետ ու տանուտեր է ճանաչում Վահան Մամիկոնյանին։ Հատուկ հրովարտակներով իրենց պաշտոններում հաստատվեցին գործակալությունների ղեկավարները և վերականգնվեցին շնորհազրկված նախարարների շառերի իրավունքները։ Սակայն մարզպան նշանակվեց պարսից Անդեկանը։ Նախարարները չէին կարող հաշտվել դրա հետ։ Հայկական ավագանու ճնշման տակ Վաղարշն ստիպված էր երկրի գերագույն կառավարիչ ճանաչել Վահան Մամիկոնյանին (485 թ. աշնան վերջին)։

Ապստամբների երկարատև պայքարը հաջող ելք ունեցավ, վերջնական համաձայնություն ձեռք բերվեց հայկական ավագանու և Իրանի արքունիքի միջև։ Կրկին վերականգնվեց նախարարների ու հոգևորականության արտոնյալ վիճակը։ Հայաստանը ճանաչվեց որպես կիսանկախ երկիր, որն ուներ իր ինքնավարությունը։

Այսպիսով, 450—451 և 482—484 թթ. ապստամբությունների և հայ ժողովրդի մղած ազատագրական համառ պայքարի արդյունքները նշանակալից էին։ Ձախողվեցին Հայաստանը Իրանի մի սովորական մարզ դարձնելու, հայ ժողովրդի վզին լուծ դնելու, հայերին դավանափոխ անելու բոլոր փորձերը։ Հայաստանը պահպանեց իր քաղաքական ինքնուրույնությունը և տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորությունները։

---

42 Նույն տեղում, գլ. դա, էջ 397—401։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՏԱՆՈՒՏԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿԻՐ

Սասանյան Իրանի դեմ մղվող պայքարում Բյուզանդիան իր զորեղ գործակիցներից մեկը համարում էր եկեղեցին, որի միջոցով ձգտում էր իր քաղաքական և գաղափարական ազդեցությունը տարածել Իրանին ենթակա քրիստոնյա ժողովուրդների վրա։

Այս քաղաքականությունը հարուցում էր Սասանյանների համապատասխան հակազդեցությունը։ Օգտվելով քրիստոնեական եկեղեցու մեջ տեղի ունեցած երկպառակություններից, Սասանյաններն իրենց շահերին համեմատ, լայնորեն հովանավորում էին քրիստոնեական դավանանքի այն ուղղությունները, որոնք մերժված ու հալածված էին բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցու կողմից։ Այդպիսի ուղղություն էր նեստորականությունը[43]։ Շուտով երկպառակություններն ավելի սաստկացան։

451 թ. Քաղկեդոնում հրավիրված Տիեզերական Չորրորդ ժողովում պառակտվեցին բյուզանդական և արևելյան եկեղեցիները։ Այս ժողովում դավանաբանական վեճերը բռնկվեցին միաբնակների («մոնոֆիզիտների») և երկաբնակների («դիոֆիզիտների») միջև։ Միաբնակներն ուսուցանում էին, որ Քրիստոսի մեջ կա միայն մեկ էություն՝ նա ինքը աստվածն է մարդու կերպարանքով, երկաբնակները՝ հակառակը, Քրիստոսի մեջ ճանաչում էին երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային։ Ժողովում գերակշռությունը երկաբնակների կողմն էր, որովհետև նրանց սատարում էին Մարկիանոս կայսրը և կայսրուհին՝ մահացած Թեոդոս Բ-ի քույր Պուլքերիան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը և Հռոմի պապը[44]։ Մարկիանոս կայսեր հատուկ հրովարտակով (էդիկտով) Բյուզանդական կայսրության համար պաշտոնական դավանանք էր ճանաչվում երկաբնակությունը, իբրև «ուղղափառ» եկեղեցի, իսկ մյուս բոլոր դավանությունները համարվում էին հերձված՝ «հերետիկոսական» և հալածանքների ենթակա։ Այս ժամանակվանից սկսած Բյուզանդիայի սահմաններում արգելվեցին միաբնակների համայնքները, որոնք շուտով ենթարկվեցին հալածանքների։ Այնուհետև երկաբնակները՝ «ուղղափառները» կոչվում էին «քաղկեդոնական», իսկ միաբնակները՝ «հակաքաղկեդոնական»։ Այս սխոլաստիկ կրոնական վեճերի քողի տակ ծավալվում էր քաղաքական լուրջ պայքար։ Միաբնակությունը տարածված էր Բյուզանդական կայսրությանը ենթակա մի շարք երկրներում, և կայսրության դեմ՝ ճնշված ժողովուրդների մղած պայքարի արտահայտություններից մեկն էր։

Կայսրության պաշտոնական դավանանքը՝ երկաբնակությունը կամ քաղկեդոնականությունը, մի գործիք էր կայսերական իշխող դասակարգի ձեռքին՝ ճնշված ժողովուրդներին հնազանդ ու ենթակա պահելու և ընդհանրապես նվաճողական քաղաքականություն վարելու համար։

Քաղկեդոնի ժողովը գումարելու պահին (451) Հայաստանում ապստամբությունը թուլացել էր և հայերը, ինչպես և վրացիներն ու աղվանները, այդ

---

[43] *М. Я. Сюзюмов*, Внутренняя и внешняя политика Византии и народные движения в первой половине V в., см. «История Византии», т. I, М., 1967, стр. 190—192, *С. Т. Еремян*, Политические взаимоотношения между Сасанидским Ираном, Византией и Арменией на рубеже V—VI вв., «Очерки истории СССР, III—IX вв.», М., 1958, стр. 208.

[44] Նույն տեղում, էջ 196—198։

ժողովին չէին մասնակցել։ Սակայն, ինչպես հետագայում պարզվեց, այս երեք ժողովուրդների համակրանքը հակաքաղկեդոնականների կողմն էր։ Նրանք հարել էին կայսրության արևելյան պրովինցիաների միաբնակների չափավոր թևին, որպիսիք էին՝ ղպտիներն ու ասորիները։

Կայսրության կրոնական քաղաքականությունն ավելի խորացրեց արևելյան ճնշված երկրների պառակտումն ու թշնամությունը։ Հայերը, վրացիներն ու աղվանները կասկածանքով ու վախով էին վերաբերվում այդ քաղաքականությանը։

Եկեղեցական պառակտումն առավել նպաստեց այս ժամանակներում սկսված կայսրության արևելյան պրովինցիաների առանձնացման ընթացքին։ Բյուզանդական կայսրության եվրոպական մասի անշատումը փոքրասիականից առանձնապես ակնբախ դարձավ Զենոն (474—491) և Անաստաս (491—518) կայսրերի ժամանակ, որոնք մի շարք միջոցառումներով ամեն ջանք թափում էին պառակտման առաջն առնելու։

Զենոնն ստիպված էր դավանաբանական հարցերում միջին գիծ ընտրել, փորձելով միավորել եկեղեցին և դրանով ամրապնդել կայսրության քաղաքական դիրքերն արևելյան պրովինցիաներում։ Զենոնը ձգտում էր վերացնել միաբնակների ու երկաբնակների միջև գոյություն ունեցող տարաձայնությունները և դրանց մոտեցնել միմյանց։ Այդ նպատակով 482 թ. նա հրապարակեց, այսպես կոչված, «Հենոտիկոնը»՝ «միաւորութեան գիրը», որով համաձայնեցվում էին իրար հակադիր դավանաբանական ուսմունքները։ Արևելյան եկեղեցիները՝ Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և հայ միաբնակները «Հենոտիկոնը» որակեցին իբրև Քաղկեդոնի ժողովի հեղինակության հերքում ու որոշումների մերժում, երկաբնակների դատապարտում, և մեծ պատրաստակամությամբ ընդունեցին այն։

Զենոնի և նրան հետևող Անաստաս կայսեր այդ միջոցառումները քաղաքական նպատակ էին հետապնդում, այն է՝ միացնել բոլոր հականեստորական տարրերը։ Այս ժամանակ էր, որ Սասանյանները նեստորականությունը պաշտոնապես ճանաչեցին իբրև Իրանում ապրող քրիստոնյաների միակ պաշտոնական դավանանք։

Սասանյանների դեմ իրենց ինքնուրույնության համար մաքառող հայերը, վրացիներն ու աղվանները համառորեն պայքարում էին նաև Սասանյանների հովանավորած նեստորականության դեմ։ Այս պայքարը, ինչպես և Զենոն ու Անաստաս կայսրերի քաղաքականությունը հայերին, վրացիներին և աղվաններին նորից մերձեցրին կայսրության հետ։

Ի պատասխան Բյուզանդիայում նեստորականների հալածանքների, Սասանյաններն սկսեցին հետապնդել միաբնակներին։ Սրանց առաջ հարց էր դրված ընտրություն կատարել նեստորականության և մազդեականության միջև։ Սակայն հայերն օգտագործեցին Սասանյանների նոր դժվարությունները։

Կավատ Բ-ն (488—531), որը գահ էր բարձրացել հոնների շնորհիվ, գահի հետ ժառանգեց դատարկ գանձարան։ Միակ աղբյուրը, որով նա կարող էր մեղմացնել ստեղծված վիճակը, այդ այն «ոսկին» էր, որ Բյուզանդիան, համաձայն պայմանագրի, ամեն տարի պիտի մուծեր պարսից գանձարանը, բայց դադարեցրել էր մուծումը՝ մինչդեռ հոները, որոնք սովոր էին հեշտ ճանապարհով՝ թալանով, ձեռք բերել ուժածը, տուրք էին պահանջում պարսից արքայից արքայից։ Ստեղծված վիճակը հարկադրեց Սասանյաններին պատերազմ սկսել Բյուզանդիայի դեմ։

491 թ. Կավատ Բ-ն Բյուզանդիա ուղարկեց իր դեսպաններին, պահանջելով հերթական «ոսկին», որ կայսրությունը վճարում էր պարսիկներին՝ կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանության համար։ Նոր գահ բարձրացած Անաստաս կայսրը կտրականապես մերժեց այդ պահանջը[45]։ Դրա հետևանքով 492 թ. Կավատի դեմ ապստամբեցին իրանական ազնվականներն ու զրադաշտական մոգերը՝ նրան գահընկեց անելու նպատակով։ Իրանում ծայր առած երկպառակություններից օգտվեց Տանուտիրական Հայաստանը. այն հրաժարվեց ճանաչել Սասանյանների գերիշխանությունը։ Ասորական պատմագիրներից մեկի վկայությամբ ապստամբ հայերը կոտորեցին պարսկական ատրուշանները, կոտորեցին Հայաստանում եղած մոգերին[46]։ Կավատի ուղարկած պարսկական զորքերը ջարդվեցին։

Ապստամբ հայերը հատուկ դեսպանություն ուղարկեցին Բյուզանդիա՝ կայսր Անաստաս Ա-ից խնդրելով ռազմական օգնություն և նրա հովանավորությունը։ Սակայն Անաստաս Ա-ն չցանկանալով Սասանյաններին նոր պատերազմի առիթ տալ, կտրականապես մերժեց հայերի խնդրանքը։ Հայերից հետո միաժամանակ Սասանյանների դեմ ապստամբություն բարձրացրին նաև միջին Միջագետքի արաբական ցեղերը։

Բյուզանդիային սահմանակից ժողովուրդների ապստամբությունները, ինչպես նաև պարսիկ ավագանու և մոգերի դժգոհությունները Կավատին դրեցին անելանելի վիճակի մեջ։ Նա հարկադրված եղավ 496 թ. կրկին փախչել և ապավինել հոներին, իսկ գահն անցավ նրա եղբորը՝ Ջամասպին։ Միայն 498 թ. Կավատը հոների օգնությամբ կարողացավ նորից գահ բարձրանալ[47]։

Կավատին արդեն անհրաժեշտ էր պատերազմը Բյուզանդիայի դեմ, որպեսզի նա կարողանար վարձատրել հոներին նրանց օգնության համար։ Կավատն սկսեց հաշտության բանակցություններ վարել հայերի հետ։ Ապստամբական իրադրությունը Հայաստանում հարթելու համար, Կավատը հայերին առաջարկում էր հետևյալ պայմանները. նախ՝ Բյուզանդիայի դեմ մղվելիք առաջիկա պատերազմի ժամանակ հայերը պետք է իրենց զորքերով միանային պարսիկներին և կռվեին բյուզանդական բանակի դեմ, երկրորդ՝ Հայաստանի տարածքը պետք է բաց լիներ սասանյան զորքերի առաջ, որպեսզի այդտեղից նրանք ներխուժեին Բյուզանդիայի սահմանները[48]։

Վահան Մամիկոնյանը, չկամենալով նոր թշնամության առիթ տալ կայսրությանը, մերժեց այդ առաջարկները։ Դրանից հետո Կավատը պատերազմ սկսեց հայերի դեմ, որը վերջացավ հայերի պարտությամբ։ Այս պատերազմի ժամանակ ոչ մի օգնություն չստանալով Բյուզանդիայից, հայերը հարկադրված եղան ընդունել Կավատի առաջարկները։ Միաժամանակ հայերը Կավատին առաջարկեցին իրենց պայմանները։ Դրանց մեջ հիմնականն այն էր, որ հայկական եկեղեցին ճանաչվի անկախ, ընդունվի Սասանյան պետության հովանավորության տակ և պաշտպանվի նեստորական հոգևորականության ու զրադաշտական մոգերի ոտնձգություններից։ Կավատն ընդունեց այդ պայմանը և

---

[45] Լեո, *Հայոց պատմություն, Երկերի ժողովածու, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 132։*

[46] *Н. В. Пигулевская,* Месопотамия на рубеже V—VI вв. Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник, М.—Л., 1940, стр. 89.

[47] *Նույն տեղում, էջ 90։*

[48] *Նույն տեղում, էջ 92։*

501 թ. հատուկ հրովարտակ արձակեց, որով նեստորական եկեղեցու կողքին հայկական եկեղեցին պաշտոնապես ճանաչվում էր անկախ և ինքնուրույն[49]։ Այս զիջումով Սասանյանները վերականգնեցին իրենց գերիշխանությունը Հայաստանում։

Տանուտիրական Հայաստանը նորից կախման մեջ էր ընկնում Սասանյան Իրանից։ Այն պարտավորվում էր իր այրուձիով մասնակցել Կավատի արշավանքին՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի[50]։

502 թ. օգոստոս ամսին Անաստասի համար անակնկալ, Կավատի զորքերը Տանուտիրական Հայաստանից ներխուժեցին բյուզանդական Հայաստան և գրավեցին սահմանամերձ Կարին-Թեոդոսուպոլիս և Մարտիրուպոլիս-Տիգրանակերտ քաղաքները[51]։ Բյուզանդական կայազորը, հանկարծակիի գալով, ոչ մի դիմադրություն չկարողացավ ցույց տալ, իսկ կայսրությունից դժգոհ հայ բնակչությունն ու ազնվականությունը կամովին անցան պարսիկների կողմը։

Ամիդ քաղաքը, որը համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս պարսիկներին, գրավվեց և ավերվեց, իսկ նրա բնակիչների մի մասը սրի քաշվեց, մյուսը՝ գերեվարվեց[52]։ Կավատը ձմեռեց Ամիդում, իսկ նրա զորամասերն ավերեցին «Մեսոպոտամիա» ու «Սիրիա» բյուզանդական պրովինցիաների բարգավաճ քաղաքներն ու գյուղերը։ Կավատը խոստացավ դադարեցնել պատերազմը, եթե կայսրը ուղարկի նրան պահանջվելիք «ոսկին»։ Բյուզանդացիները մերժեցին այդ առաջարկը և հակահարձակման անցան։

503 թ. բյուզանդական զորավար Կելերիոսը մեծ բանակի գլուխ անցած հարձակվեց Սասանյանների վրա։ Թշնամու գերազանց ուժերի ստիպմամբ Կավատը նահանջեց, շարժվելով Եփրատի հոսանքով ներքև և 503 թ. վերջին բյուզանդական տարածքը մաքրվեց պարսից զորքերից[53]։ Տանուտիրական Հայաստանի բնակչությունը գաղտնի ու բացահայտ օգնում էր բյուզանդացիներին։ Բյուզանդական զորքերի ներխուժումը Տանուտիրական Հայաստան, հնարավորություն տվեց հայերին բացեիբաց անցնել կայսրության կողմը[54]։

Հայերի Բյուզանդիայի կողմն անցնելը Կավատին զրկեց ստրատեգիական առավելություններից։ Բյուզանդացիները և հայերն արդեն լիովին վրեժ էին առնում Սասանյաններից։ Բյուզանդացիները, հայերի հետ դաշնակցած, առաջ էին շարժվում, նվաճում, ավերում իրանական Միջագետքի նահանգները[55]։

---

49 *М. М. Дьяконов*, Очерк истории древнего Ирана, М., 1961, стр. 306—307.

50 Կավատը քաջատեղյակ էր, որ բյուզանդական Հայաստանի նախարարները դժգոհ էին կայսրությունից, որը ոտնահարում էր նրանց ժառանգական իրավունքներն ու արտոնությունները։ Այսպես, խավրացիների ապստամբության ժամանակ նրանց միացան հայ նախարարներից շատերը, ուստի Զենոն կայսրը 479 թ. վերացրեց նրանց տիրակալական իրավունքները։ Սրանից հետո հայ նախարարներն սպասում էին հարմար առիթի՝ անջատվելու կայսրությունից։

51 *Н. В. Пигулевская*, նշվ. աշխ., էջ 94։

52 Նույն տեղում, էջ 95—116։ Այս պատերազմի ժամանակ բյուզանդացիների կողմում պարսիկների դեմ կռվեց վրաց Վախթանգ Գորգասար թագավորը, որը 502 թ. վիրավորվեց ու մահացավ Ուջարմա քաղաքում։ მარიამ ლორთქიფანიძე, ქართლი V საუკუნის ნახევარში, თბილისი. 1979, էջ 88—89։

53 *Н. В. Пигулевская*, նշվ. աշխ., էջ 117—124։

54 Չորրորդ Հայքի իշխան Մուշեղակն իր ամբողջ զորքով անցավ Բյուզանդիայի կողմը և կռվեց Սասանյանների դեմ։ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, 1785, էջ 235։

55 *Н. В. Пигулевская*, նշվ. աշխ., էջ 122։

Կավատի վիճակը բարդացել էր։ Նա միաժամանակ ստիպված էր պաշտպանական պատերազմ մղել հեփթաղների դեմ։ Նա մտածում էր այնպես անել, որ պատերազմը վերջանա խաղաղությամբ։ Այդ ծանր դրությունից դուրս գալու համար նա ձգտում էր հաշտություն կնքել Բյուզանդիայի հետ։ Երկու աշխարհակալությունների միջև տեղի ունեցած պատերազմը վերջացավ 504 թ.։ Բանակցությունները սկսվեցին 504 թ. ձմռանը և ավարտվեցին 506 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին՝ դաշնագրի կնքմամբ։ Ըստ այդ պայմանագրի վերականգնվեց Բյուզանդական կայսրության նախկին սահմանագիծը, սակայն կայսրությունը վճարելու էր 11 կենտինար ոսկի[56]*։*

Այս ժամանակաշրջանում բյուզանդացիներն իրենց տեր ու տիրական էին զգում Տանուտիրական Հայաստանում, և երբ Վահան Մամիկոնյանը մահացավ, Անաստաս կայսրը երկրի կառավարիչ հաստատեց նրա եղբայր Վարդ Մամիկոնյանին՝ «պատրիկ» տիտղոսով։ Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ Վարդը մնաց իբրև «Վարդպատրիկ»[57]*։*

Մինչ տեղի էին ունենում խաղաղության բանակցությունները, Անաստասն շտապեց իրականացնել իր կրոնական քաղաքականությունը Հայաստանում, Վիրքում ու Աղվանքում։ 506 թ. Անաստասը հրապարակում է մի նոր հրովարտակ, որով ազդարարում էր, որ նա անցնում է միաբնակների կողմը և սկսում է հալածել նեստորականներին ու քաղկեդոնականներին։ «Հերետիկոսների» դեմ ծավալված պայքարի ոլորտն են ընդգրկվում նաև միաբնակ եկեղեցուն հետևվող հայերը, վրացիներն ու աղվանները, որոնց դավանանքն այժմ լիովին համընկնում էր Բյուզանդական կայսրության մեջ պաշտոնապես ընդունված միաբնակների (հակաքաղկեդոնականների) դոգմաներին։

Ի նշանավորումն Անաստաս կայսեր հրովարտակի, նույն՝ 506 թ. Դվինում Բաբկեն կաթողիկոսը (506—512) հրավիրեց հայ, վրաց և աղվանից եկեղեցիները կազմող թեմերի եպիսկոպոսներին, որոնք մեծ հանդիսավորությամբ ընդունեցին ու հաստատեցին Անաստաս կայսեր հրովարտակը[58]*։ Եկեղեցական այս ժողովը պաշտոնապես ճանաչեց միաբնակ դավանանքը, իսկ նեստորականությունն ու երկաբնակությունը (քաղկեդոնականությունը) համարվեցին հերձված*[59]*։ Այս ժողովի որոշումների «պայման գիրը» գրվել է հայերեն, հունարեն, ասորերեն, վրացերեն և աղվաներեն, բայց մեզ հասել է միայն հայերենը*[60]*։*

Այնուամենայնիվ, բյուզանդացիների տիրապետությունը, որը փաստորեն, հովանավորության բնույթ էր կրում և որի ժամանակ իրականում Տանուտիրական Հայաստանը համարյա անկախ երկիր էր, երկար չի տևում։ Իրանի և Բյուզանդիայի միջև կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն Տանուտիրական Հայաստանը կրկին ընկնում էր վասալական կախման մեջ Սասանյան Իրանից։ Կավատը պարտավորվում էր անհիշաչար լինել և պատասխանատվության չենթարկել հայ նախարարներին, որոնք պատերազմի ժամանակ անցել

---

56 *Ըստ Պրոկոպիոսի այդ ժամանակավոր համաձայնագիրը կնքվել էր յոթ տարի ժամկետով* Proc. Caes., De bello persico, I- 7,5: *Н. В. Пигулевская, նշվ. աշխ., էջ 121–130։*

57 *Այդ անունով է հիշատակվում նա «Սասունցի Դավիթ» դյուցազնավեպում։*

58 Ն. Տեր-Մինասյան, *Բաբգեն կաթողիկոսի ժողովի թվականը և տեղը տե՛ս* Ե. Տեր-Մինասյան, *«Պատմաբանասիրական հետազոտություններ», Երևան, 1971, էջ 31—44։*

59 *Նույն տեղում։*

60 *Ինչպես իմանում ենք այդ փաստաթղթի հայերեն տեքստից, հայերեն բնագիրը ոչնչացվել է հրդեհի ժամանակ՝ Եգեսիայում և հայերեն է թարգմանվել հունարեն բնագրից։*

էին Բյուզանդիայի կողմը։ Կավատի հատուկ հրովարտակով պատրիկիոս Վարդը պարսից արքունիքի կողմից հաստատվեց Հայաստանի մարզպան ու սպարապետ։ Վարդը հարկադրված էր հաշտվել ստեղծված իրավիճակի հետ և իրեն ճանաչել Սասանյան Իրանի արքայի վասալ։ Սակայն նույնիսկ այս վասալական վիճակը Սասանյանները չեն հանդուրժում։ Կավատը Վարդին իր մոտ է կանչում և զրկում պաշտոնից։ Վարդը մահանում է 509 թ., օտարության մեջ։ Նրա մահվանից հետո Կավատը, չսպասելով խաղաղության պայմանագրի ժամկետը լրանալուն՝ 511 թ. Տանուտիրական Հայաստանի կառավարիչ՝ մարզպան նշանակեց պարսիկ Բուրգանին (509—520)[61]։ Այսպիսով, Հայաստանը կրկին դառնում էր պարսից մարզպանություն[62], որը Ատրպատականի, Վիրքի և Աղվանքի հետ մտնում էր Երանշահրի «Հյուսիսային Քուստակի» կազմի մեջ։ Այսպիսով, գրեթե անկախ Տանուտիրական Հայաստանը որոշ ընդհատումով գոյություն ունեցավ 450—509 թթ. միջև։ Այս ժամանակաշրջանում էր, որ հայկական մշակույթը ապրում էր իր «ոսկեդարը»։ Մատենագրության մեջ հանդես եկան Մովսես Խորենացին, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին և Դավիթ Անհաղթը։

4. ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՍՊԱՅԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ: ՍԱՍԱՆՅԱՆՆԵՐԻ ՆՈՐ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սասանյան Իրանի պետությունը VI դարում ապրում էր իր վերելքի ժամանակաշրջանը։ Խոսրով Ա Անուշիրվանի (531—578) թագավորության ժամանակաշրջանում իր ավարտին է հասնում Սասանյան Իրանի՝ Երանշահրի ռազմավարչական և հարկային ռեֆորմը[63]։

Արդեն Կավատ Ա-ի ժամանակ Երանշահրը վարչականորեն բաժանված էր չորս «քուստակների»՝ երկրամասերի։ Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակ ռազմական ռեֆորմով այդ չորս երկրամասերը միաժամանակ դարձել էին ռազմական շրջաններ։ Յուրաքանչյուր երկրամաս՝ «կողմ», բաժանված էր առանձին մարզպանությունների և «շահրերի» («աշխարհների»)։

Մարզպանական Հայաստանը, Ատրպատականը, Վիրքը (Քարթլի՝ Վարջան) և Աղվանքը (Արդան՝ Առան), ապա Կասպից ծովի հարավային եզերքին գտնվող Դմբավանդ, Տապարստան, Ռուան և Ամոլ երկրները կազմում էին Հյուսիսային Քուստակը, որը կոչվում էր նաև «Քուստ-ի-Կապկոհ», այսինքն՝ Կովկասյան Քուստակ[64]։ Հյուսիսային Քուստակի մայրաքաղաքն էր Գանձակը

---

61 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 236։

62 Աղվանքում (որտեղ կարճ ժամանակով մինչև 510 թ. թագավոր էր Վաչագան Բարեպաշտը) և Վիրքում նույնպես շուտով վերացվեցին թագավորությունները և այդ երկրների կառավարիչներ նշանակվեցին մարզպանները (տե՛ս К. В. Тревер, История и культура Кавказской Албании, IV в. до н. э.— VII в. н. э., М.—Л., 1959, стр. 225, 218).

63 Տե՛ս A. Christensen. L' Iran sous les Sassanides, Cobenhagen, 1944.

64 Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցում» պահպանվել է կովկասյան քուստակը կազմող երկրների լրիվ ցուցակը։ Ըստ Անանիա Շիրակացու «Պարսից աշխարհը չորս մասի է բաժանվում», որոնցից երկրորդը Հյուսիսային փախարքայությունն էր։ Անանիա Շիրակացին հաղորդում է՝ «Քուստակ-ի-Կապ-կոհ, որ Կովկասյան լեռների երկիրն է և որտեղ կա տասներեք աշխարհ, Ատրպատական, Արմն՝ որ Հայքն է, Վարջան՝ որ Վիրքն է, Ռան՝ որ Աղուանքն է, Բաղասական, Սիսական, Առե, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբավանդ, Տապարստան, Ռուան, Ամոլ» (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի», Երևան, 1961, էջ 115)։

(Գանձակ Շահաստան)՝ Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ-արևելք։ Այստեղ էր նստում Հյուսիսային երկրամասի փոխարքան՝ «պատգոսպանը»։

Հյուսիսային Քուստակի զորամասերը կենտրոնացած էին այժմյան Մուղանի դաշտում, Փայտակարան քաղաքի շրջանում, որտեղ ժամանակի ընթացքում աճեց Բայլական քաղաքը։ Ամբողջ Քուստակի զորամասերը գլխավորում էր «սպայապետը»։

VI դ. երկրորդ քառորդում Անդրկովկասի երեք երկրում էլ վերացված էին տեղական թագավորների դինաստիաները, իսկ Հայաստանի պարսկական մասը, Վիրքը և Աղվանքը կառավարում էին սասանյան արքայից արքայի կողմից նշանակված մարզպանները։

Այս ժամանակաշրջանից սկսած արդեն գոյություն ունեին Անդրկովկասի երեք երկրների մայրաքաղաքները՝ Դվինը, Տփղիսը, Պարտավը։ Մարզպանական Հայաստանում 481—484 թթ. ապստամբությունից հետո մայրաքաղաքը Արտաշատից փոխադրվել էր Դվին։ Իսկ Դվինի քաղաքային տարածքը, որը, սովորաբար, կոչվում էր «Ոստան Հայոց», այնուհետև կոչվում էր «Ոստան Դնոյ», կամ պարզապես՝ «Դունայ դաշտ»։

Բացի մարզպանություններից, Քուստակ-ի-Կապ-կոհի կազմում կային ավելի փոքր վարչական միավորներ՝ «շահրեր», որոնք գտնվում էին մարզպանությունների կազմում։ Այդպիսին էր Բաղասականը, որն իբրև առանձին շահր մտնում էր Ատրպատականի մարզպանության կազմում, որի կենտրոնն էր Փայտակարան քաղաքը։ Այս կենտրոնի անունով Բաղասական նահանգը «Աշխարհացոյցում» կոչվում է Փայտակարան։

Դեռևս Կավատ Ա-ի ժամանակ սկսվել էր հարկահանության նոր սիստեմի կիրառումը[65]*, որն իր ավարտին է հասնում Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակ։ Մարզպանական Հայաստանում անց է կացվում աշխարհագիր՝ գրանցվում են ցանքատարածությունները, այգիներն ու պարտեզները, ինչպես և անասունների գլխաքանակը։ Աշխարհագրից հետո կարգավորվում է հողահարկը։ Գլխահարկի քանակը պարզելու համար կազմակերպվել է ազգաբնակչության վիճակագրություն։ Հարկը գանձվում էր տարեկան երեք անգամ։ Հողահարկը վճարում էին ազգաբնակչության բոլոր խավերը, իսկ գլխահարկը՝ ստորին դասերը՝ շինականները և քաղաքացիները*[66]*։*

Հարկային նոր սիստեմը մեծ դժգոհություն հարուցեց բնակչության բոլոր խավերում։ Նախկինում հողահարկը գանձվում էր բնատուրքի ձևով՝ պարզապես տրվում էր ստացված բերքի որոշ քանակը, այժմ հարկահավաքները՝ «համարակարները» պահանջում էին և բնատուրքով, և դրամով։ Հարկի գանձման այս ձևը հատկապես դժվար կացության մեջ էր գցում գյուղացիությանը, որն ընկնում էր վաշխառուի ճանկը։ Նոր հարկային սիստեմն ավելի խորացրեց հողի կենտրոնացումը խոշոր և միջին կալվածատերերի մոտ՝ ի հաշիվ մանր հողատերերի, որոնք աղքատանում էին։

Խորանում է սոցիալական շերտավորումը գյուղական համայնքի ներսում,

---

65 *Այս խոշոր պետական միջոցառումներն իրականացվում էին սոցիալ-դասակարգային պայքարի սրման պայմաններում, որոնց դրսևորումն էր Մազդակի (մահ. 523 թ.) գլխավորած շարժումը։ Տե՛ս Н. В. Пигулевская,* Маздакитское движение, «Известия АН СССР», серия истории и философии», 1944, № 4, *М. М. Дьяконов, նշվ. աշխ.*, стр. 306.

66 *Н. В. Пигулевская,* К вопросу о податной реформе Хосрова Ануширвана, «ВДИ», 1937, № 1.

որը հետևանք էր նաև այն բանի, որ նա ուներ իր սեփական տնտեսությունը և արտադրության գործիքներ։ Մի դեպքում գյուղացու ընտանիքում ավելի շատ աշխատավոր ձեռքեր և կանոնավոր արտադրության գործիքներ կային, մյուս դեպքում՝ հողագործ գյուղացին զուրկ էր դրանցից և սրան ավելանում էին տարերային դժբախտությունները, անբերրիությունը, սովը, համաճարակները և այլն։ Այս ամենի հետևանքով խորանում էր գույքային և սոցիալական շերտավորումը։

Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասերում ապրող բնակչության միջավայրում դեռևս գոյություն ունեին հետամնաց կացութաձևեր։ Արցախի լեռնային բավիղներում ու կուսական անտառներում կային համայնքներ, որոնց հիմնական զբաղմունքը անասնապահությունն ու որսորդությունն էր։ Համայնքների միությունները կազմում էին «ազգ», որոնց գլխավորում էր «ազգապետը»։ Դեռևս գոյություն ունեին արենակցական համայնքներ, որոնց գլուխ կանգնած էին տոհմապետները՝ «նահապետները»։

Ազգաբնակչության հիմնական մասը կազմում էին գյուղական համայնքներում միավորված երկրագործները՝ նյութական բարիքների ազատ արտադրողները։ Դրանք տերիտորիալ-համայնքային միություններ էին, որտեղ արենակցական կապերն իրենց տեղը զիջել էին դրացիական ու տնտեսական կապերին։

Գյուղական դրացիական համայնքն իրենից ներկայացնում էր գյուղացիական երդերի-ընտանիքների հանրագումար։ Գերիշխող էր մենամուսնական ընտանիքը՝ իր առանձին տնտեսությունով, որը որոշ կախման մեջ էր պետական իշխանությունից։ Ընտանիքի գլուխ կանգնած էր «տանուտէրը»։ Գյուղական համայնքը «գեւղը» կամ «շէնը» գլխավորում էր «գեղջաւագը» կամ «աւագ շինին»[67]։

Գեղջավագը գյուղացու հարկերի գանձման համար պատասխանատու էր պետության ներկայացուցիչ «համարակարին»։ Պետության առաջին իսկ պահանջով գեղջավագը պետք է հավաքագրեր ռազմիկներ՝ տեղական ռազմական իշխանություններին հանձնելու ինչպես և բանվորական ուժ՝ գարիկպետի ներկայացուցչի տրամադրության ներքո։ Սրանց բանվորական ուժն օգտագործվում էր պետական շինարարության մեջ։

Եկեղեցական ժողովների կանոնադրությունները ցույց են տալիս գյուղական համայնքներում տեղի ունեցող գույքային և սոցիալական շերտավորումը։ Համայնքի անդամների մի մասը հարստանում էր ի հաշիվ աղքատացող համայնականների։ Գյուղական համայնքի վերնախավին էին պատկանում գեղջավագների ընտանիքները, որոնք բնորոշվում էին դեհկան բառով[68]։ «Դեհկանութիւնը» կազմում էր մանր հողատերերի հիմնական մասը։ Այս ժամանակ, գյուղական համայնքներում արդեն կար գյուղացիների երեք տարբեր շերտ՝ «թուանիկ», «տառապեալ», «վար և այգի չունեցող»։

Այդ մասին է վկայում Աղուենի 488 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնների չորրորդ հոդվածը, ըստ որի գյուղացիները պտուղ էին վճարում գյուղական երեցին, հետևյալ կարգով. 1. «Թուանիկը»՝ չորս «գրիվ» ցորեն, «վեց գրիվ» գարի և տասնվեց «քաս» քաղցու. 2. «տառապեալը» տալիս էր նախորդի կեսը և գինի,

[67] *С. Т. Еремян,* Экономика и социальный строй Албании в IV—VII вв., «Очерки истории СССР», III—IX вв.», стр. 307—308.

[68] Նույն տեղում։

որչափ կարող էր. 3. «վար և այգի չունեցողը»՝ ոչինչ։ Բացի դրանից՝ ով ոչխար ուներ, վճարում էր մեկ ոչխար և երեք գզած բուրդ և մեկ պանիր. ով ձիեր ուներ՝ մեկ ավանակ և ով տավար՝ մեկ հորթ[69]։

Բնամթերային մուծումների վերը բերված թվարկումը լրիվ չէ։ Դա միայն այն հարկն էր, որ գյուղացին տալիս էր եկեղեցուն։ Հարկերի մյուս տեսակը և քանակը մեզ հայտնի չեն։ Բնակչության համար ծանր էր մանավանդ հարկահանության կապալային սիստեմը, որը բավականաչափ զարգացավ Խոսրով Ա. Անուշիրվանի հարկային ռեֆորմներից հետո։ Կապալը չարաշահումների լայն հնարավորություններ էր ստեղծում։

Հարկային նոր սիստեմն ավելի ուժեղացրեց հողերի կենտրոնացումը խոշոր ու միջակ հողատերերի ձեռքում և ավելի ստվարացրեց հողազուրկ, չքավոր ու թափառաշրջիկ մարդկանց շարքերը։

Հովհան Մայրավանեցին տիրող դասակարգի ուշադրությունը հրավիրում էր այդ ընչազուրկ մարդկային զանգվածի վրա։ «Ինչպե՞ս պետք է մտածել աղքատի ու տնանկի մասին։ Մտածելն այն է, երբ նրա տառապանքը միտդ ես բերում, որ նա քո եղբայրն է և կարիք է զգում այն ամենի, ինչպես և դու, և կարոտ է ամեն բանի... և դաժան քաղցի վտանգից դրդված՝ շրջում է ու անհանգիստ թափառում. նա տապից տառապում է, ցրտից դողում, նրա որովայնը դատարկ է, և մարմինը մերկ, մազերը թաղքած, դեմքը թոշնած ու դեղնած...»[70]։

Այսպիսով, ունեցվածքային ու սոցիալական շերտավորումը և հարկահան հզոր պետությունների դարավոր մրցակցությունը հայ ժողովրդի լայն զանգվածներին գցել էին սոցիալական ու տնտեսական ծանր վիճակի մեջ, որը նրանց մղում էր պայքարի՝ հանուն հայրենիքի ազատագրության։

---

69 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 97—103։ К. В. Тревер, История и культура, стр. 295—296.

70 «Յովհաննու Մանդակունւոյ Ճառք, Թուղթ յաղագս ողորմութեան տնանկաց», Վենետիկ, 1836, էջ 40։